

पहिलो अध्याय

अध्ययन पत्रको परिचय

१.१ विषय प्रवेश

नेपालको स्याङ्जा जिल्लाका ६० वटा गाउँ विकास समितिमध्ये भाटखोला गा.वि.स. एक हो । उत्तरी भेगमा अवस्थित यस क्षेत्रमा प्राकृतिक सुन्दरता, भौगोलिक, जातिगत, सामाजिक, सांस्कृतिक भाषिक विविधता रहेको छ । भाटखोलावासीले आ-आफ्नै ढंगले लोकगीतलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै आएको पाइन्छ । लोकगीत लोकजीवनको रागात्मक स्वतःस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा लोक जीवनका दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि-व्यवहार, आस्था र मान्यताको चित्रणसहित लोकको सम्पूर्ण चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । लोकको संस्कृति नै लोकगीतमा अभिव्यक्त हुन्छ ।

लोकगीतले मानिसका सुख-दुःख, मिलन-विछोड, आँसु-रोदन जस्ता विविध पक्षमा सहयात्रा गर्दै आएको छ । लोकगीतको कथ्य रूप धेरै पुरानो भए तापनि यसको लेख्य रूप भने धेरै पछिबाट हुन थालेको हो । गाउँ घरका विभिन्न कुना काप्चामा थुप्रै लोकगीत लुप्त अवस्थामा छन् । यस्तै स्याङ्जा जिल्लालाई लोकगीतको खानी मानिन्छ । यही जिल्ला अन्तर्गत भाटखोला गा.वि.स. भित्र विविध परम्परा र संस्कार रहँदै आएका छन् । जसले नेपाली लोकगीतको गरिमालाई समृद्ध बनाएका छन् । यहाँ तिनै लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ शोध शीर्षक

प्रस्तुत अध्ययनपत्रको शीर्षक स्याङ्जा जिल्ला भाटखोला गाउँ विकास समितिमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको प्रयोजन

प्रस्तुत अध्ययनपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौँ पत्र (५४०-६) को प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.४ समस्या कथन

प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित भई सम्पन्न गरिएको छ ।

- क) भाटखोला गा.वि.स.को भौगोलिक अवस्था कस्तो छ ?
- ख) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीत कति प्रकारका छन् र ती कुन-कुन हुन् ?
- ग) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्य निम्नानुसार छन्,

- क) भाटखोला गा.वि.स.को भौगोलिक अवस्थाको जानकारी गराउनु,
- ख) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण गर्नु,
- ग) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको विवरण

नेपाली लोकगीतको अध्ययन परम्परा अझै व्यापक नभएको परिस्थितिमा स्याङ्जा जिल्ला अन्तर्गत भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन । पछिल्लो चरणमा यस क्षेत्रका आसपासलाई आधार बनाएर तथा समग्र जिल्लाका लोकगीतका बारेमा केही अध्ययन अनुसन्धानका कार्य भएका छन् । तिनै कार्यलाई पूर्व कार्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

- 1= लक्ष्मण लोहनीले **रोदीघर (२०१३)** पुस्तकमा लोकगीतका बारेमा चर्चा गरे तापनि भाटखोला गा.वि.स.का लोकगीतका बारेमा कुनै चर्चा हुन सकेको छैन ।
- 2= सत्यमोहन जोशीले **हाम्रो लोक संस्कृति (२०१४)** कृति भित्र अन्य क्षेत्रका लोकगीतका बारेमा चर्चा गरेका छन् तर त्यस कृतिमा भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीत समेटिएका छैनन् ।
- 3= धर्मराज थापाले **मेरो नेपाल भ्रमण (२०१६)** कृतिमा लोकगीतका बारेमा सुक्ष्म विश्लेषण गरेका छन् । तर पनि भाटखोला गा.वि.स.का लोकगीतको बारेमा अध्ययन गरिएको छैन ।

- 4= धर्मराज थापाले गण्डकीका सुसेली (२०३०) कृतिमा स्याङ्जा जिल्लाको सतौँमा गाइने लोकगीतको चर्चा गरेका छन् । यस कृतिमा पनि भाटखोला क्षेत्रका गीतलाई समेट्न सकेको देखिदैन ।
- 5= धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१) मा भाटखोलामा गाइने केही गीत समावेश गरेका छन् । तापनि यो क्षेत्र र यहाँका सबै गीतलाई समेटेको पाइदैन ।
- 6= कुसुमाकर न्यौपानेको पैयूँखोले लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (२०४४) कृतिमा यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतका बारेमा उल्लेख गरे तापनि भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित गीत भनेर कहीं कतै उल्लेख गरेको पाइदैन ।
- 7= इन्दिरा बस्नेतको स्याङ्जा जिल्लाको फापरथुम र सेतीदोभान गा.वि.स.मा प्रचलित गीतहरूको अध्ययन (२०७१) अध्ययनपत्रमा धेरै जसो गीतको उल्लेख गरिए तापनि भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित गीतको उल्लेख छैन ।
- 8= चोलादेवी सुवेदीको, फेदीखोला गा.वि.स.क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (२०७१) अध्ययनपत्रमा फेदीखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको मात्रै चर्चा गरिएको छ । भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको उल्लेख भने छैन ।

स्याङ्जा जिल्लाको भाटखोला गा.वि.स. लोकगीतका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । तापनि हालसम्म यसलाई आधार मानेर अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन । यस क्षेत्रमा प्रचलित चाडपर्व, मेलापर्व, संस्कार, कर्म र विभिन्न अवसरमा गाइने लोकगीतको विशेष अध्ययन अहिलेसम्म भएको देखिन्न । यहाँका लोकगीतको संरक्षण गर्न र यस क्षेत्रका लोकगीतका बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अध्येतालाई सहयोग पुग्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले स्याङ्जा जिल्लाको भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन गरी प्रस्तुत अध्ययनपत्र तयार गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

लोकगीत लोकसाहित्यको एक महत्त्वपूर्ण विधा हो । समाजको धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, भाषा, जस्ता मीठा अनुभवलाई प्रस्फुटित गर्दै अगाडि बढ्ने भएकाले यस अध्ययनको महत्त्व रहेको छ । यस अध्ययनबाट भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रका लोक

जीवनका विविध जानकारी लिन खोज्नेका लागि महत्त्वपूर्ण सहयोग मिल्नुका साथै नेपाली लोकगीतको पहिचानमा सहयोग पुग्ने छ । त्यसैले पनि यस अध्ययनपत्रको औचित्य छ ।

१.८ अध्ययनको सीमा

यस अध्ययनपत्रमा भाटखोला गा.वि.स.मा गाइने लोकगीतको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यस क्षेत्रको लोक साहित्य र अन्य विधाको अध्ययन नहुनु यसको सीमा हो ।

१.९ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनपत्र तयार पार्दा यस क्षेत्रमा लाग्ने मेला, पर्व, जात्रा आदिमा प्रत्यक्ष सहभागी भई सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । लोकगीतको सङ्कलनका लागि आवश्यकता अनुसार टेपरेकर्डको प्रयोग गरिएको छ । लेख्य रूपमा सैद्धान्तिक सामग्रीको अध्ययनका क्रममा पुस्तकालयको प्रयोग गरिएको छ ।

१.१० अध्ययनको रूपरेखा

प्रस्तुत अध्ययनपत्रलाई व्यवस्थित पार्न निम्न अध्यायमा विभाजन गरिएको छ,

पहिलो अध्याय : अध्ययनपत्रको परिचय,
दोस्रो अध्याय : भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रको परिचय,
तेस्रो अध्याय : लोक साहित्यको सैद्धान्तिक परिचय,
चौथो अध्याय : भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण,
पाँचौ अध्याय : उपसंहार,
परिशिष्ट ।

दोस्रो अध्याय

भाटखोला गा.वि.स.क्षेत्रको परिचय

२.१ भाटखोला क्षेत्रको परिचय

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चलमा पर्ने स्याङ्जा जिल्ला एक सुन्दर पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाका विभिन्न गा.वि.स. मध्येको एक हो, भाटखोला गा.वि.स. । यस गा.वि.स.को पूर्वमा फेदीखोला गा.वि.स., पश्चिममा बाँगे गा.वि.स., उत्तरमा आरुखर्क गा.वि.स. र दक्षिणमा सेतीदोभान गा.वि.स. पर्दछन् ।

यस गा.वि.स.को बीचबाट खोला बगेको छ । यो खोला सेतीखोलामा गएर मिसिएको छ । यस खोलालाई भाटखोला भनिन्छ र सोही भाटखोलाको नामबाट यस गा.वि.स.को नाम भाटखोला रहन गएको हो । यस गा.वि.स.बाट पर्यटकीयस्थल गल्याम, फेदीखोला गा.वि.स.का धेरैजसो भाग नुवाकोट, आरुखर्क, स्याङ्जा बजार, सेतीदोभान र बाँगे देखिन्छ । भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा हरिया वनजङ्गल, विभिन्न पशुपंक्षी, वन्यजन्तु, खोला-नाला, बेंसी तथा फाँटहरूले सुन्दरता प्रदान गरिरहेका छन् । यस क्षेत्रमा शैक्षिक, धार्मिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण सम्पदा पाइन्छन् । यो क्षेत्र शैक्षिक, धार्मिक, प्राकृतिक साथै लोकगीतका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

यस गा.वि.स.मा पुग्नका लागि यातायातको सहज सुविधा पुगेको छ । सिद्धार्थ राजमार्ग अन्तर्गत खड्केटारी-बाँगे फड्के गरी सडक निर्माण भएकाले दैनिक यातायात आवतजावत गर्ने गरेको पाइन्छ । सिद्धार्थ राजमार्गको खड्केटारीबाट पैदल जान चाहेको खण्डमा २ किलोमिटरको दुरीमा पारिकावारीमा रहेको भाटखोला गा.वि.स.को गा.वि.स. कार्यालयमा पुग्न सकिन्छ । यस्तै गा.वि.स. आसपासमा पातिहाल्ना, पारिकावारी, कराम्दीक, थाम्काचौर रहेका छन् । यस्तै गा.वि.स.बाट दुई किलो मिटर अगाडि बढेको खण्डमा गा.वि.स.को माथिल्लो भागमा रहेका खोलाखेत, पदाले, करबाड ज्यामिरबोट, भिके, काहुँले, पुलकोमुख, साहुँथर, दम्लाक, बास्टारी, चाँपका रुख, राइथरलगायतका रानाभाट जातिको बाक्लो वस्ती रहेका गाउँमा पुग्न सकिन्छ ।

२.२ भाटखोला गा.वि.स.को जनसंख्या

यस गा.वि.स.मा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुड, घर्ती, कामी, दमाई आदि जाति बसोबास गर्छन् । यी सबै जातिको आ-आफ्नो सामाजिक रहनसहन, भेषभुषा तथा चालचलन रहेको देखिन्छ । यहाँका मानिसले एक अर्काको विचार तथा भावनालाई कदर गर्ने हुँदा ईश्वरप्रतिको भावनामा पनि आस्थावान् भएको पाइन्छ । यो क्षेत्र धार्मिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक र पर्यटकीय दृष्टिले उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । यस गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने जातिगत स्थिति निम्न तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १

क्र.स	जात	मानिसको संख्या	प्रतिशत
१	ब्राह्मण	३०५	१८.३८%
२	क्षेत्री	८६५	५२.१३%
३	दमै	१६१	९.७%
४	कामी	१४९	८.९८%
५	सार्की	९३	५.६%
६	घर्ती	६१	३.६७%
७	गुरुड	२३	१.३८%
८	अन्य	२	०.१२%
	जम्मा	१,६५९	१००%

स्याङ्जा जिल्ला तथ्याङ्क कार्यालय-२०७१

२.३ भौगोलिक अवस्थिति

भाटखोला गा.वि.स.को सिमाना स्याङ्जा जिल्लाको उत्तरमा आरुखर्क गा.वि.स., पूर्वमा फेदीखोला गा.वि.स., पश्चिममा बाँगेफड्के गा.वि.स., दक्षिणमा सेतीदोभान गा.वि.स. र पुतलीबजार नगरपालिका जोडिएको छ । विश्व मानचित्रमा यो क्षेत्र २८° १७' ४८" उत्तरी अक्षांश २८° ८' ४७" उत्तरी अक्षांशसम्म २८° १०' २१" पूर्वी देशान्तरदेखि ८३° ५०' ३२" पूर्वी देशान्तरसम्म रहेको छ । समुन्द्री सतहदेखि यस क्षेत्रको उचाई १३१७ फिटसम्म रहेको छ । यहाँका अधिकांश क्षेत्र ग्रामीण छन् । यस क्षेत्रमा स-साना खोलानालाका साथै भाटखोला र वनजङ्गल जस्ता प्राकृतिक सम्पदा छन् ।

स्याङ्जा जिल्लाको सदरमुकामबाट २० कि.मि टाढा पर्दछ, यस गा.वि.स.को कार्यालय । यहाँको हावापानी समशितोष्ण खालको छ । यहाँको देशान्तर, अक्षांश एवम् उचाईसहितको भौगोलिक अवस्थितिलाई निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. २

क्र.सं.	स्थानको नाम	पूर्वी देशान्तर डिग्री, मिनेटमा र सेकेन्डमा			उत्तरी अक्षांश डिग्री मिनेटमा र सेकेन्डमा			समुन्द्री सतहबाट उचाई मिनेटमा
		८३°	५१	३३	२८°	०८	४८	
१	ठूलाडिही	८३°	५१	३३	२८°	०८	४८	९७२
२	पारिकावारी	८३°	५१	४१	२८°	०९	१९	११७६
३	पातिहाल्ना	८३°	५१	३२	२८°	०८	४७	९६८
४	थाम्काचौर	८३°	५२	४०	२८°	०९	२०	१०५९
५	बास्टारी	८३°	५१	४३	२८°	१०	१७	१३१४
६	खोलाखेत	८३°	५०	३२	२८°	१०	२१	११८१
७	काउंले	८३°	५०	३५	२८°	०९	३१	१३१७
८	कराम्दीक	८३°	५१	२१	२८°	०९	१५	१२७२
९	लोलासरी	८३°	५१	०५	२८°	०९	२६	१२९५

गा.वि.स. तथ्याङ्क-२०७१

कुनै पनि स्थानमा बसोबास गर्ने विभिन्न व्यक्तिहरूको रहनसहन, भेषभुषा, संस्कार संस्कृति आदिको सामूहिक अवस्थालाई नै सामाजिक अवस्था भनिन्छ । यस क्षेत्रको सामाजिक अवस्था जातजाति अनुसार फरक छ । भाटखोला गा.वि.स.को अवस्थिति सबैभन्दा माथिल्लो १३१७ मिटर उचाई र तल्लो ९६८ मिटरमा रहेको छ । भाटखोला गा.वि.स.को कुल जनसंख्या १६५९ छ । साथै, ४५० घरधुरी रहेका छन् ।

२.४ प्राकृतिक सम्पदा

नेपालका हरेक ठाउँ प्राकृतिक सम्पदाले धनी छन् । त्यसैले भाटखोला गा.वि.स.लाई पनि प्राकृतिक सम्पदाले घेरेको पाइन्छ । खोलानाला, वनजङ्गल प्रशस्तै पाइन्छ । यहाँका वनजङ्गलमा विशेष गरी साल, सिमल, चाप, बाँस, कटुस, चिलाउनेका रुख भेटिन्छन् । मानिसहरूले वस्तुभाउलाई घाँसको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने खालका बोटविरुवा बडहर, बेडुलो, रामसिहे जस्ता डाले घाँसहरू पनि पाउन सकिन्छ । घरायसी फलफूलका रूपमा

सुन्तला, नास्पति, कागती, अम्बा, मेवा, निबुवा, काफल, मौसमी, भोगटे, कटहरका साथै वनमा पाइने अमला, अमरा आदी जस्ता वनैया फलफूल पाइन्छ । यसैगरी जङ्गली जनावरमा बाँदर, दुम्सी, वनविरालो पाइन्छन् भने बाघ, भालु, मृग पनि भेटिने गर्छन् । यस्तै, पंक्षीहरूमा तित्रा, गौथली, चिवे, भँगेरा, ढुकुर, न्याउली, चिल, गिद्ध, कोइली, काग, वनकुखुरा, डाङ्गे आदि यस क्षेत्रमा देखिन्छन् । त्यसैले भाटखोला गा.वि.स. प्राकृतिक दृष्टिले सुन्दर छ ।

२.५ सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्था

सामाजिक अवस्था भन्नाले कुनै पनि स्थानमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका रहनसहन, भेषभुषा, संस्कार आदिको सामूहिक अवस्थालाई बुझाउँछ । यहाँ विशेष गरी ब्राह्मण, क्षेत्री, घर्ती, कामी, दमै, सार्की आदि जाति बसोबास गर्छन् । महिलाहरू विशेष गरी साडी, ब्लाउज, चोलो, लुङ्गी लगाउँछन् भने युवतीहरू टिर्सट, पाइन्ट, जामा, कुर्ता सुरुवाल लगाउने गर्दछन् । लोग्ने मानिसहरू बुढापाकाले दौरा सुरुवालका साथै शिरमा ढाकाटोपी लगाउँछन् । अर्धवैसे मानिसले कोट, सर्ट, पाइन्ट, इस्टकोट, जुहारीकोट आदि लगाउँछन् । यहाँका मानिसहरू हिन्दू परम्परा अनुसार न्वारन, भात खुवाई, व्रतबन्ध, विवाह र मृत्यु संस्कार गराउने गर्दछन् । ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी परिवारहरूले दशैं, तिहार, तीज, साउने सङ्क्रान्ति, जनैपूर्णिमा मुख्य रूपमा मनाउने गरेको पाइन्छ । गुरुडले मुख्य रूपमा ल्होसार, बुद्धपूर्णिमा र अन्य चाडपर्व मनाउने गर्दछन् । सोही कारण जातजातिअनुसार भिन्दाभिन्दै लोकसंस्कृति पनि यहाँ भेटिन्छ । ब्राह्मण क्षेत्री परिवारमा विभिन्न उत्सव र पर्वमा गीत गाउने प्रचलन रहेको छ । भजन, रत्यौली, चुड्का, तीज, मेलापर्व आदिमा गीत गाउने गर्दछन् । रोदी बस्ने संस्कार पनि गुरुङ्ग समुदायमा भेटिन्छ ।

२.६ आर्थिक अवस्था

भाटखोला क्षेत्र ग्रामीण बस्ती भएकाले धेरैजसो मानिस कृषि पेशा अपनाउँछन् । आर्थिक आयआर्जनका लागि कसैले व्यापार, वैदेशिक तथा स्वदेशी रोजगार गरेको पाइन्छ । पशुपालन, कुखुरापालन जस्ता व्यवसायबाट पनि आफ्नो जीविकोपार्जन गरेको भेट्न सकिन्छ । क्षेत्री, गुरुङ्ग, कामी, दमै, सार्की जातिका मानिस धेरैजसो सेना, पुलिसमा भर्ती भई काम गरेका र केही दमैहरूले कपडा सिलाएर जीविकोपार्जन गरेका छन् । केही कामीहरूले आँसी,

कोदाला, भाँडा बनाउनुका साथै ज्याला मजदुरी, वैदेशिक तथा स्वदेशी अन्य रोजगारमा लागेको पाइन्छ । त्यस्तै ब्राह्मण जातिका मानिसहरू धेरैजसो सरकारी जागिरे तथा अन्य स्वदेशी र विदेशी जागिरमा लागेर जीविकोपार्जन गरेको भेटिन्छ । दैनिक कारोबार गर्नका लागि एउटा प्रगतिशील बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र एउटा स्वास्थ्य चौकी रहेको छ । यस गा.वि.स.को आर्थिक स्थितिलाई निम्न तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ३

क्र.सं.	पेशा	घर परिवार
१	कृषि	५५ %
२	स्वदेशी जागिरे	२३%
३	विदेशी जागिरे	७ %
४	व्यापार, व्यावसाय	६%
५	ज्याला, मजदुरी	८%
६	अन्य	१%

गा.वि.स. तथ्याङ्क-२०७१

२.७ शैक्षिक अवस्था

भाटखोला गा.वि.स.को शैक्षिक अवस्था निकै राम्रो भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पढ्नुपर्छ भन्ने भावना सबैमा जागृत भएको छ । विशेष गरी उच्च शिक्षा हासिल गरी जागिर खाने वर्गमा ब्राह्मण नै बढी देखिन्छन् । हाल भाटखोला गा.वि.स.लाई पूर्णसाक्षरता गा.वि.स. भनेर घोषणा गरिएको छ । हाल यस गा.वि.स.मा ३ वटा प्राथमिक विद्यालय र १ मा.वि सञ्चालनमा रहेका छन् । प्राथमिक विद्यालयमा शारदा रमणीय डाँडा प्रा.वि, जनमुखी प्रा.वि र देउराली प्रा.वि रहेका छन् भने एक जनप्रिय मा.वि रहेको छ ।

२.८ निष्कर्ष

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चलमा पर्ने स्याङ्जा जिल्ला अन्तर्गतको एक गा.वि.स. भाटखोला हो । यस ठाउँको भौगोलिक स्थितिलाई हेर्दा चारैतिर डाँडाकाँडा, खोला अनि सुन्दर प्राकृतिक दृश्यले भरिएको छ । यहाँको हावापानी चिसो खालको रहेको छ । भाटखोला गा.वि.स प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण ठाउँ भएकोले विभिन्न वनस्पतीका साथै, साल, सिसौं, पैयूँ, वर, पिपल, सिमलका रुख बिरुवाका साथै निवारो, चिराँइतो आदि

वनस्पति र च्याउ पनि पाइन्छ । यस्तै मृग, हरिण, बाघ, स्याल, कालिज, परेवा, सुगा, गौँथली, भँगोरा जस्ता पशुपंक्षी पाइन्छन् । भाटखोला गा.वि.स.को समाज र संस्कारका सन्दर्भमा यस गा.वि.स.मा सबै जातजाति मिलेर बसोबास गर्दछन् । आफ्नै संस्कार संस्कृति अनुसार चाडपर्व मनाउँदै आएका छन् । यहाँ तिज, तिहार, जनैपूर्णीमा, दशैं, ल्होसार, पुसे पन्ध्र, होली, कुल पूजा, चैते दशैंलगायतका विविध चाडपर्व मनाइन्छ ।

राजमार्गबाट दुई किलो मिटरको दुरीमा रहेको यस गा.वि.स.मा रहेका विद्यालयमा विद्यार्थीको संख्या कम हुँदै गएको देखिन्छ भने शैक्षिकस्तर खस्कदो छ । मानिसको जनघनत्व पातलिँदै गइरहेको पाइन्छ । यो क्षेत्र प्राकृतिक हिसाबले भरिपूर्ण, बिजुली, पानी, यातायात, स्वास्थ्य, शिक्षा र सञ्चारलगायतका सम्पूर्ण सुविधाले सम्पन्न भएकाले सरकारी पक्षको समयमै ध्यान जान आवश्यक देखिन्छ ।

लोक साहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोक साहित्यको परिचय

प्राचीन कालदेखि लोक साहित्य विद्यमान छ । लोक शब्दको प्रयोग ऋग्वेद, उपनिषद्, पौराणिक ग्रन्थमा भएको पाइन्छ । लोकको एउटा अर्थ सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड र अर्को अर्थ जनसामान्य भन्ने लगाइएको पाइन्छ । लोकको हितमा सिर्जित साहित्य नै लोक साहित्य हो । जसको स्रोत मूलरूपमा अपठित, असचेत, अशिक्षित जनता नै हुन् । यिनीहरूले दिएको चीज नै लोक साहित्य हो । जसमा उनीहरूको वाणी, इतिहास, संस्कृति र परम्परा घुलमिल भएको हुनाले यो मौखिक पारम्परिक हुन्छ । लोक साहित्यमा पौराणिक कथा, टुक्का, गीत, पद्य आदिको सरल र सहज रूपमा बाहुल्य भएको हुन्छ । यसले जातिगत साम्प्रदायिक एकताको भावना फैलाउनुका साथै परम्परात्मक राम्रा, नराम्रा पक्ष, धनी, गरीब सम्पूर्ण पक्षको चित्रण गरेको हुन्छ । सोही कारण यसलाई जनसाहित्य र ग्रामसाहित्य भन्ने गरेको पाइन्छ ।

३.२ लोक साहित्यको परिभाषा

लोक र साहित्य दुई शब्द मिलेर लोक साहित्य बनेको हो । मौखिक परम्परामा सुरक्षित रहने हुँदा लोक साहित्यलाई अलिखित साहित्य पनि भनिन्छ । लोक शब्दले जन समुदाय, सर्वसाधारण ठाउँ वा संसार भन्ने बुझिन्छ । लोक साहित्यलाई विभिन्न विद्वान्ले परिभाषित गरेका छन् । ती मध्ये केही परिभाषा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

- १ 'लोकसाहित्य त्यो साहित्य हो जसमा नेपालीहरूको विशुद्ध लोक संस्कृति छ, उन्नत कला छ, आफ्नैपनको शैली छ' (जोशी, २०१४: १९०) ।
- २ 'लोकले सजिलै बुझ्न, अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोकसाहित्य हो' (थापा र सुवेदी, २०४१ : ३) ।

- ३ लोक साहित्यमा ललितयुक्त र भावपूर्ण भाषिक कलाका रूपमा साहित्यलाई परिभाषित गरिएको हुन्छ । समाजमा परम्परादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको अभिव्यक्ति नै त्यस समुदायको लोक साहित्य हो (बन्धु, २०६६ : १३-१४) ।
- ४ लोक शब्दले जनसमुदाय, सर्वसाधारण, ठाउँ वा संसार भन्ने बुझिन्छ । लोक शब्दको व्युत्पत्तिका सम्बन्धमा लोक दर्शने धातुमा धञ् प्रत्यय लागि लोक शब्द निर्मित हुन्छ । लोक धातुबाटै अन्य पुरुषमा लोकते हुन्छ जसको अर्थ देख्ने वा हेर्ने हो । हेर्ने वा देख्ने समस्त जनसमुदाय नै हुने हुँदा जनसमुदायको साहित्य नै लोक साहित्य हो भन्ने बुझिन्छ (अज्ञात, २०६७ : १०) ।
- ५ ऋग्वेद, उपनिषद् आदिमा पनि प्रयोग हुँदै आएको लोक शब्द निकै प्राचीन शब्द हो । वेदमा यसले स्थानलाई अर्थात्को पाइन्छ भने कहीं जनसमुदायलाई बुझाएको छ । अहिले यसलाई व्यापक अर्थमा ग्रहण गर्न सकिन्छ (बास्तोला, २०७१ : ६) ।
- ६ आदिम मान्छेको जीवन सरल, सहज, स्वाभाविक र अकृत्रिम थियो । जसमा कृत्रिमताको स्पर्श, महत्वाकाङ्क्षा, स्वार्थ र उद्देश्य थिएन, जसले गर्दा लोक साहित्य व्यक्तिको निजी सम्पत्ति बन्न पाएन र सोही सम्पत्ति लोक साहित्य हो (गौतम, २०७२ : ३०३) ।

माथिका परिभाषाबाट के बुझिन्छ भने, लेखक अज्ञात रहेको, एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सदैँ जाने ग्रामीण समाजका अपठित व्यक्तिको भावना बोक्ने साहित्य लोक साहित्य हो । लोकले अनुभूत गरेका जीवनका तीतामीठा अनुभूति तथा परिस्थिति अनुकूलका प्रतिक्रिया, दुःख-सुख, हर्ष र विस्मात सबै जीवित परम्परा लोकसाहित्यमा अकृत्रिम रूपमा प्राप्त हुन्छन् । लोक साहित्य सरल साहित्य हो । यस साहित्य भित्र लोक जीवन प्रकट भएको हुन्छ । एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सदैँ जाने भएकाले लोक साहित्य हाम्रो समाजमा सदैव जीवित रहदै आएको छ ।

३.३ लोक साहित्यका विधा

लोक साहित्य लोक जीवनको मौखिक एवम् लिखित अभिव्यक्ति हो । यो आदिकालदेखि नै एक श्रुतिबाट अर्को श्रुतिमा सदैँ आएको विधा हो । यसका पनि लेख्य साहित्यका जस्तै विधा हुन्छन् । चूडामणि बन्धुले लोक साहित्यलाई लोकगाथा, लोककथा, लोक नाटक, लोकगीत, लोक कविता, लोककाव्य र उखान टुक्का एवम् पहेले भनेर

वर्गीकरण गरेका छन् । यस्तै कृष्ण विलास पौड्यालले लोक साहित्यलाई लोककथा/गाथा, लोक नाटक, लोकगीत, लोक कविता, उखान टुक्का र गाउँखाने कथा भनेर वर्गीकरण गरेका छन् । यसैगरी कपिल अज्ञातले पनि लोक पद्य, लोक गद्य र लोक नाट्य भनेर वर्गीकरण गरेका छन् । सबैका वर्गीकरणलाई हेर्दा लोक साहित्यका विधालाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- क) लोकगीत
- ख) लोककविता
- ग) लोककाव्य
- घ) लोकगाथा
- ङ) लोकनाटक
- च) लोककथा
- छ) उखान
- ज) टुक्का
- झ) पहेली

यसरी विभिन्न विद्वानले यसका विधाको उल्लेख गरे तापनि लोक गाथा/कविता, लोक कथा, लोक नाटक, लोकगीत, उखान टुक्का र गाउँखाने कथा आदिलाई मान्न सकिन्छ । यी विभिन्न विधाका आ-आफ्नै लक्षण र वैशिष्ट्य हुने भए तापनि प्रस्तुत अध्ययन पत्रमा निश्चित क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित भएकाले यहाँ लोकगीतको मात्र परिचायक चर्चा गरिन्छ ।

३.४ लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

लोकगीत शब्द 'लोक' र 'गीत' शब्दको योगबाट बनेको हो । लोक शब्दलाई ऋग्वेदमा साधारण जनताका अर्थमा, पुरुषसुक्तमा जीव तथा स्थानका अर्थमा लिने गरिएको पाइन्छ । लोक शब्दले आधुनिक सभ्यता भन्दा टाढा, आफ्नो प्राकृतिक परिवेशमा बस्ने अशिक्षित तथा असंस्कृत जनतालाई जनाउँछ । लोक शब्दले देख्नेवाला संसार जनता प्राणी आदिलाई बुझाउँछ । त्यसैगरी "गै" धातुमा "क्त" प्रत्यय लागेर गीत शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।

‘लोक’ शब्द संस्कृतको ‘लोकृ दर्शन’ धातुमा ‘धञ्’ प्रत्यय जोडेर बनेको हो । जसको अर्थ हुन्छ हेर्नु वा देख्नु । अङ्ग्रेजी भाषामा लोक साहित्यलाई 'Floklorik' भनिन्छ । 'Flok' शब्दको अर्थ ग्रामीण असंस्कृत अशिक्षित हुन्छ । 'Lork' शब्दको अर्थ ज्ञान अथवा सिक्नुपर्ने कुरा हुन्छ । जसको वास्तविक अर्थ ग्रामीण समाजको ज्ञान हुन्छ (बन्धु, २०६६ : ३) ।

लोकगीत लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकगीतलाई अरूबाट छुट्याउने मुख्य आधार यसको लय नै हो । लयको आधारमा यो लोक कविता भन्दा फरक हुन्छ । लय यसको आत्मा हो । लोक जीवनमा लय तथा भाकाका अनेक रूप हुन्छन् । तिनले स्थानीय रङ्ग र ढङ्ग पनि लिएका हुन्छन् । भाषा नबुझिए पनि लोकगीतले मानिसलाई प्रभावित पार्छन् । विभिन्न उमेरका बेग्लाबेग्लै भाषा र संस्कृति भएका समुदायमा लोकगीतले सबैको हृदयलाई एउटै बिन्दुमा ल्याउँछ (बन्धु, २०५८ : ११५) । यस्तै धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीका अनुसार, ‘लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो’ (थापा र सुवेदी, २०४१ : ३) । लोकगीतका बारेमा नेपाली शब्दसागर (२०५७) मा ‘लोकगीत लोकहृदयहरूको उद्गार हो’ (शर्मा, २०५७ : ११५७) भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस्तै लोकगीतका अध्येता कुसुमाकर न्यौपानेले भनेका छन्, ‘लोकले मौखिक रूपमा गाउँदै राखेको लयात्मक गेय अभिव्यक्ति लोकगीत हो’ (न्यौपाने, २०४४ : २०) ।

यसरी लोकगीत मानवहृदयबाट प्रकट हुने त्यो आदिम सङ्गीत हो । जसले विभिन्न लय र तालका माध्यमबाट मानव जीवनका समग्र पक्षको उद्घाटन गर्दछन् । अर्थात् सुख, दुःख, मिलन विछोड, वेदना र जीवनको भोगाई साथै वियोगका क्षणले ओतप्रोत गीत नै लोकगीत हो भनेर चिनाउन सकिन्छ ।

३.५ लोकगीतका तत्त्वहरू

लोकगीत लोक समाजको ऐना हो । वर्तमानमा पनि लोकगीत हरेक मानिसको मुटुको ढुकुकी बनेको छ । मानिसले आफ्नो मानसिक तृप्ति र मनोरञ्जनका लागि लोकगीत गाउने र सुन्ने गर्दै आएका छन् । लोकगीतलाई चिनाउने प्रमुख तत्त्व यस प्रकार छन् :

क. संरचना	ख. लय	ग. गेयता	घ. कथन पद्धति
ड. भाषा	च. भाव	(बन्धु, २०६६ : १८) ।	

क. संरचना

संरचना भनेको लोकगीतको बनोट हो । मौलिक रूपमा गेयात्मकता आउने गरी सहज र स्वतः स्फूर्त हुने गरी भनिने प्रक्रिया नै संरचना हो । संरचना गीतको आवरण वा पहिरन हो । संरचना आन्तरिक र बाह्य गरी दुई तहको हुन्छ । आन्तरिक संरचना वस्तुको सिलसिलाबद्ध संयोजित सारपूर्ण टुङ्ग्याउनी हो भने बाह्य संरचना रूप हो ।

ख. लय

लय भनेको भाका हो । लय बिनाको लोकगीत सुवास बिनाको फूलजस्तै हुन्छ । लयले गीतलाई भावात्मक गहिराईमा पुऱ्याएर रागात्मक अनुभूति दिन्छ । लय द्रुत, मध्य र विलम्ब लय गरी तीन प्रकारका हुन्छन् ।

ग. गेयता

गाउन मिल्ने गुण नै गेयता हो । गेयतामा गीतलाई सञ्चालित गर्ने अनिवार्य तत्त्व रहेको हुन्छ । लोकगीतमा संगीत र सुर हुने भएकाले गेय तत्त्व अत्यन्त आकर्षक हुन्छ । गेयताले लोकगीतलाई बढी रसात्मक र मधुर बनाएर आनन्दको अनुभूति दिन्छ ।

घ. कथन पद्धति

वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, नाट्यात्मक आदि कुनै पनि किसिमले आफ्नो अनुभूति विचार वा ज्ञानलाई सम्प्रेषण गर्ने ढाँचा वा रीति नै कथन पद्धति हो । यो एक विसौनीको हुन्छ । गीत कथने गरेको गीतलाई लयबद्ध गर्ने, गीत गाउने, उठान गर्ने, सिकेका गीतलाई टिप्ने साथै दोहोरी खेल्ने जस्ता काम हुन्छन् ।

ङ. भाषा

भावना र विचारलाई अभिव्यक्त गर्ने माध्यम नै भाषा हो । लोकगीतमा लोकभाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसमा अनुकरणात्मक, निपात, भर्रा, मौलिक आदि शब्दहरूका साथै थेगाहरूका रमाइला बान्की हुन्छन् ।

च. भाव

लोकगीतको आत्मा नै भाव हो । कुनै घटना परिवेश वा अन्तरक्रियाद्वारा भावको सिर्जना हुन्छ । मानिसले सुख-दुःख अनुभूति गर्दै भाव र विचारको अभिव्यक्त भाव अर्थका सुन्दर स्वरूप लोकगीतमा भेटिन्छ ।

३.६ लोकगीतका विशेषताहरू

वातावरण, परिवेश र समय अनुसार लोकगीतका स्वरूप र विषय फरक-फरक हुन सक्छन् । लोकगीतको विशेषता भन्नु त्यस लोकको विशेषता भन्नु हो । विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न किसिमका विशेषता देखाउने काम गरेका छन् । धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले लोकगीतका निम्न विशेषता उल्लेख गरेका छन् :

अ. अज्ञात रचयिता

आ. मौलिकता र सरलता

इ. स्वच्छन्दता

ई. उपदेशात्मकता

उ. कथनमा विविधता

ऊ. सङ्गीत एवम् लय (थापा र सुवेदी, २०४१ : ८०-८२) ।

अ. अज्ञात रचयिता

लोकगीत प्रचीनकालदेखि मौखिक परम्पराबाट सदैँ लोकले गाउँदै आउँछन् । रचयिता नरहनु लोकगीतको विशेषता हो । कुनै पनि लोकगीत जहाँ जसले गाए पनि लोकले आफ्नै गीत ठान्छन् ।

आ. मौलिकता र सरलता

लोकगीतमा आफ्नै मौलिकता हुन्छ । मौलिकतालाई सरल र सहज भाषामा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । कृत्रिम भाषाको प्रयोग नगरी ग्रामीण समुदायले बोल्ने भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

इ. स्वच्छन्दता

लोकगीत शास्त्रीय नीति, नियम, विधि, र विधान अनुशासनमा नरही आफैँ पहिल्याएको गीत र लयमा प्रवाहित भइरहेको हुन्छ । रस, छन्द, अलङ्कार आदिको बन्धनभित्र राखेको पाईदैन । त्यसैले लोकगीत स्वतन्त्र रूपमा गाउन मिल्ने खालको हुन्छ ।

ई. उपदेशात्मकता

लोकगीतमा रीतिरिवाज, चाडपर्व, संस्कृति आदिको छाप परेको हुन्छ । यसले मानिसलाई अर्ति उपदेशका साथै अनुशासनको पाठ पनि सिकाएको हुन्छ । तसर्थ उपदेशात्मकता पनि लोकगीतको प्रमुख विशेषता भित्र पर्दछ ।

उ. कथनमा विविधता

नेपाली लोकगीतका अनेक रूप, लय, कथन, कला आदि छन् । ती मध्ये प्रश्नोत्तर प्रकृति पनि एक हो । कोही एकल गीत हुन्छन् । कोही दोहोरी गीत हुन्छन् । लोकगीतका मुख्यभावलाई घनत्व दिनका लागि पुनरावृत्ति गर्ने चलन पनि छ । यसमा लोकजीवनका हाँसो, पीडा, बाध्यता, विवशता, जीवन भोगाइका अनुभूति लोक संस्कृति आदिलाई वास्तविक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ऊ. सङ्गीत एवम् लय

लय र सङ्गीत विना लोकगीत हुन सक्दैन लोकगीतमा पृथक लय हुनुपर्दछ । साथै लोकगीतमा मादल, डम्फु र मुरली जस्ता मीठो सङ्गीत दिने बाजाहरू रहनु यसको विशेषता हो । त्यसैले सङ्गीत एवम् लयले लोकगीतको महत्त्व एवम् गरिमालाई बढाउँछ ।

ए. निष्कर्ष

लोकगीत समाजको ऐना भएकाले यसमा लोक जीवनका कथा, व्यथा र गाथा व्यक्त गरिएका हुन्छन् । लोक जीवन व्यक्त हुने भएकाले नै गर्दा अन्य गीतको तुलनामा लोकगीत लोकप्रिय रहेको छ । यसलाई प्रिय बनाउन यसका आफ्नै विशेषताले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् र लोकगीत सबैको प्रिय बनेर रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

३.७ लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् । कालिभक्त पन्तले लोकगीतलाई राष्ट्रस्तरीय, क्षेत्रस्तरीय, जिल्लास्तरीय, ग्रामस्तरीय, जातिस्तरीय, भाषास्तरीय, कार्यस्तरीय, ऋतुस्तरीय र लोकनाट्य (पन्त, २०२८ : १४८-१५०) गरी नौ भागमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

यस्तै धर्मराज थापा र हंशपुरे सुवेदीले लोकगीतलाई सात भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ । ती सामान्य गीत, कर्मगीत, पर्वगीत, नृत्यगीत, संस्कार गीत, ऋतुगीत र ब्रतगीत हुन् (थापा र सुवेदी, २०४१ : ९४) । यसैगरी चूडामणि बन्धुले लोकगीतलाई सहभागीताका आधारमा भाकाका आधारमा र प्रकार्यका आधारमा विभाजन गरेका छन् । यिनले सहभागीताको आधारमा गीतलाई एकल, दोहोरी र समूह गीतमा वर्गीकरण गरेका छन् । लय वा भाकाका आधारमा गीतलाई द्रुतलय, मध्यलय र विलम्बित लयमा विभाजन गरेका छन् ।

यसैगरी प्रकार्यका आधारमा गीतलाई धार्मिक अनुष्ठानमूलक तथा संस्कार, ऋतु तथा पर्व र श्रम गीत गरी विभाजन गरेको पाइन्छ (बन्धु, २०५८ : १२१-१२४) । लोकगीतलाई जातीय, उमेर तथा लिङ्ग, क्षेत्र तथा प्रस्तुतिका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । तापनि विषयात्मक आधारमा गरिएको वर्गीकरण बढी वैज्ञानिक मानिन्छ । यसमा मानिसका व्यवहार, रीतिस्थिति, आस्था एवम् प्रचलन समावेश गरिएका हुन्छन् । जुन आधारमा लोकगीतलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

बाह्रमासे लोकगीत

बाह्रै महिना गाइने गीतलाई बाह्रमासे लोकगीत भनिन्छ । जसअन्तर्गत भ्याउरे, रोइला, सङ्गिनी, ख्याली, रोदी, चुड्का, यानीमायालगायतका गीत पर्दछन् ।

पर्वगीत

चाड पर्वहरूमा गाइने गीतलाई पर्व गीत भनिन्छ । जसमा नेपालीका महान् चाडमा चाइने विभिन्न प्रकारका गीत जस्तै: तीज, देउसी, फागु, भैलो, मालसिरी, गौरालगायतका गीत पर्व गीतमा पर्दछन् ।

कर्मगीत

काम गर्दा गाइने गीतलाई कर्मगीत भनिन्छ । जस अन्तर्गत असारमा धान रोप्दा धान गीत गाइन्छ भने दाँइ हाल्दा दाँइ गीत गाइन्छ । जसअन्तर्गत घाँसे, असारे, जेठे, गोडेलो आदि पर्दछन् ।

संस्कार गीत

संस्कार तथा चालचलन अनुसार गाइने विभिन्न गीतलाई संस्कार गीत भनिन्छ । जसअन्तर्गत सगुन, मागल, भोलाउलो, फाग, सिलोक, रत्यौली आदि पर्दछन् ।

धार्मिक गीत

धार्मिक कार्यहरूमा मात्र गाइने गीतहरूलाई धार्मिक गीत भनिन्छ । जुन गीत दिनभरी व्रत बसेपछि र पूजापाठ गरिसकेपछि रातभर भगवान्को नाममा गाइन्छ । जसअन्तर्गत भजन, कीर्तन, व्रतगीत आदि पर्दछन् ।

नृत्यगीत

नृत्यगीत समूहमा गाइने गीत हो । यस गीतमा एकातर्फ नृत्य गर्ने नृत्याङ्गनाको समूह रहेको हुन्छ भने अर्कोतर्फ गायक गायिकाको समूह रहेको हुन्छ । उक्त समूहमा एक जना गुरु हुन्छन् । गुरुले गीत निकाल्छन् र अन्य सहयोगीले उक्त गीत गुरुकै साथमा गाउँछन् । नृत्याङ्गना गीतको तालमा नाच्छन् । जसअन्तर्गत मारुनी, बालुन, घाटु, देउडा आदि पर्दछन् ।

३.८ निष्कर्ष

लोकगीतमा नेपाली लोकजीवन अनुभूति सङ्गृहीत हुने भए तापनि जसलाई बाह्रमासे, पर्व, कर्म, संस्कार, धार्मिक नृत्य गरी विभिन्न गीतलाई समावेश गरी अध्ययन विश्लेषण गरिँदै आएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा विशेष समय सन्दर्भ नभनी सदावहार गाइने गीतलाई बाह्रमासे गीत अन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ । यस्तै विशेष अवसरमा गाइने अन्य गीतलाई पर्व, संस्कार, कर्म, धार्मिक, नृत्य गीतका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो अध्याय

भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण

४.१ भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीत

भाटखोला क्षेत्र नेपाली लोक साहित्यको उर्वरभूमि मानिन्छ । लेकबैंसी, टार भञ्ज्याङ, पाखा, पखेरा, वन, जङ्गल, भरना, नदी, नाला आदि जस्ता प्राकृतिक अनुपम दृश्यले भरिएको हुनाले नै यहाँका ग्रामीण वस्ती लोकगीतको उर्वर भूमि मानिन्छ । खेतीपाती गर्दा एवम् अन्य विभिन्न संस्कारमा यहाँ लोकगीत सुसेलिएको पाइन्छ ।

४.२ भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीत लोक साहित्यको एक प्रमुख विधा हो । यसमा मानवीय भावनाको रागात्मक अभिव्यक्ति हुने भएकाले भाटखोला गा.वि.स.मा पनि विभिन्न प्रकारका लोकगीत प्रचलनमा रहेका छन् । जुन गीतका माध्यमबाट भाटखोलावासीले आफ्ना दुःख सुख घोलेर लय मिलाएर गाउने गरेका छन् । प्रायः गाउँ समाजमा बोलिने पुराना मौलिक भर्रा शब्दको प्रयोग गरेर यस क्षेत्रमा लोकगीत गाउने गरेको पाइन्छ । विभिन्न विद्वानले लोकगीतलाई आ-आफ्नै तरिकाले वर्गीकरण गरेका छन् । ती सबै वर्गीकरणलाई मध्यनजर राख्दै भाटखोला क्षेत्रमा पाइने लोकगीतलाई अध्ययन गर्न सजिलो होस् भनी निम्न चार भागमा वर्गीकरण गरी चर्चा गरिएको छ ।

- १ जीवनचक्रसँग सम्बन्धित लोकगीत (संस्कार गीत),
- २ ऋतुचक्रसँग सम्बन्धित लोकगीत (श्रम र पर्व),
- ३ धार्मिक लोकगीत,
- ४ बाह्रमासे लोकगीत ।

४.२.१ जीवनचक्रसँग सम्बन्धित लोकगीत

मानिसको जन्मदेखि लिएर मृत्युपर्यन्त विविध समयमा विभिन्न संस्कारहरू गर्ने गराउने परम्परा हामी कहाँ छ । हरेक संस्कारमा गरिने विधि र व्यक्त गरिने भावना भिन्ना-

भिन्नै हुन्छन् । नेपालमा मानिसको जन्म, नामाकरण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह आदिजस्ता संस्कारमा भिन्नाभिन्नै गीतहरू गाइन्छन् । व्रतबन्ध तथा विवाहमा मागल गाउने चलन ब्राह्मण, क्षेत्री समाजमा मात्र प्रचलित छ । त्यसैले यस क्षेत्रमा गाइने मागल गीतको चर्चा यसरी गरिएको छ ।

४.२.१.१ माहल/मागल

माहल वा मागल शब्द संस्कृतको मङ्गल शब्दको अपभ्रंश रूप हो (न्यौपाने, २०४८ :६०) । यो नारी गीत हो । यसलाई खासगरी कन्या केटी तथा सौभाग्यवती महिलाहरूले गाउँछन् । यो गीत गाउँदा कुनै बाजाको प्रयोग गरिदैन । यस भाटखोला क्षेत्रमा विशेष गरी विवाहमा मागल गाइन्छ, त्यस्तै व्रतबन्धमा पनि मागल गाइएको पाइन्छ । विवाह व्रतबन्धको अधिल्लो दिन कसार बटार्ने पिठो भुट्टा कन्या केटीलाई सुरुमा कसार बटार्ने पिठो भुट्टा लगाई अरू महिलाले मागल गीत गाउने चलन यस क्षेत्रमा छ । जसको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) कसार बटार्दा गाइने मागल

गणेशलाई भिक्दा भिक्दै हात मेरो गल्यो है

हात्ती हाम्लाई दिने छैनौ, घोडा हाम्लाई दिने छैनौ

गीतको भाव

यसरी कसार बटार्दा खेरी महिलाहरूले कसार बनाउने सुरुको पिठो भुट्टा कन्या चेलीलाई लगाई केही महिलाले यो गीत गाउँछन् । सुरुमा बटारेका कसार गणेशजीको नाममा राखिन्छ । चेलीहरूले गणेशजीलाई प्रसाद भिक्दा हात गलेर गाह्रो भएको छ । तर आफूहरूले थोरै (५ रूपैया मात्र) दक्षिणा पाउने गुनासो गरेका बेलामा मागे जति दक्षिणा दिने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै चेलीहरूलाई धैर्य गर्न अनुरोध गरिएको छ ।

ख) व्रतबन्धमा गाइने मागल

दशै र महिना कोखी बास गरें आमा आएँ जोगी वरिठी

देऊ न आमा छिट्टै देऊ न मलाई मुठी भीख ।

गीतको भाव

व्रतबन्ध गरेर मन्त्र सुनेपछि छोराले गुरुलाई पाल्न र आफु पालिनका लागि भिक्षा मागेको त्यो मुठी भिक्षाले निर्वाह नहुने गुनासो दश महिना कोखमा राखेकी आमासँग गरेको कुरा व्रतबन्धको मागल गीतले जनाएको छ ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (क) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.१.२ रत्यौली गीत

रत्यौली गीत विवाहका अवसरमा गाइने लोकगीत हो । यो गीत खासगरी दुलाहाले दुलही लिन हिँडपछि दुलाहाको घरमा गाउँका नारीहरू जम्मा भएर गाइन्छ । यस गीतमा पुरुषको उपस्थिति रहँदैन । रातमा विवाह हुने हुँदा रातमै रत्यौली गाउने चलन पहिले थियो तर आजकल दिनमा विवाह हुने हुनाले दिनमै रत्यौली गाउने चलन छ । रत्यौली खेल्दा केही महिलाले पुरुषको कपडा लगाएर जोगी जस्तो बन्छन् र रमाएर अभिनय गर्छन् । अनेक हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक र शृङ्गारिक पाराका गीतहरू गाउने गर्छन् । भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित रत्यौली गीतको नमूना यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

*लामो पराल गुँदरीलाई छोटो पराल गाईलाई
के भनेर बोलाउने हो जेठाजुको भाइलाई*

गीतको भाव

रत्यौली गीत छोराको विवाहमा दुलही लिन जन्ती गएपछि महिलाहरूले राती गाउने भएकोले यस्तो खालको गीतलाई रत्यौली गीत भनिन्छ । माथिको गीतमा आफ्नो दुलाहालाई नाम भनेर बोलाउने चलन यस क्षेत्रमा नरहेकोले के साइनो लगाएर बोलाउने भन्ने समस्या नवविवाहिता दुलहीमा रहेको देखिन्छ । त्यस्तै रत्यौली गाउने महिलालाई रत्यौलीको रमभ्रमले भुलाएर घरमा जाने समय बितेको, घरकाले थाहा पाएर गाली गर्छन् कि भनेर डर मानेका कुराहरू, चार पैसाको सिन्दूरले जीवनलाई बन्धन पारेको र पराई घरमा दुःख कष्ट भोग्नु परेका कुराहरू व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (क) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.१.३ निष्कर्ष

यस भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित जन्म चक्रसँग सम्बन्धित लोकगीत (संस्कार गीत) मा मागल र रत्यौली पर्दछन् । मागल गीत विवाह तथा व्रतबन्धमा कसार बटार्दा वाद्यवादनका साधनरहित महिलाहरूले लामो स्वर गरेर गाउँछन् । जुन गीत प्रष्ट बुझिने खालको हुँदैन । यस्ता मागल गीतहरू खासगरी अलि वृद्ध महिलाले मात्र गाउन सक्ने भएकोले यो लोप हुने अवस्थामा रहेकोले यसलाई जगेर्ना गर्न अध्ययनको आवश्यकता परेको देखिन्छ । त्यस्तै यस क्षेत्रमा छोराको विवाहमा जन्ती गएपछि महिलाहरूले रातभरि वाद्यवादनका साधनसहित गीत गाउँछन् । त्यसलाई रत्यौली गीत भनिन्छ । पहिला-पहिला विवाह रातमा गरिने हुनाले रत्यौली राती मात्र गाइन्थ्यो । अहिले दिन तथा रात दुवै समयमा विवाह हुने भएकोले रातमात्र नभई दिनमा पनि रत्यौली गीत गाइन्छ । आजकल रत्यौलीमा महिला मात्र नभई पुरुष पनि सहभागी भएको पाइन्छ ।

४.२.२ ऋतुचक्रसँग सम्बन्धित (श्रम र पर्व) लोकगीत

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । देशका अधिकांश जनता कृषि पेशामा नै आत्मनिर्भर छन् । यो क्षेत्र ग्रामीण भू-बनोटले ढाकिएको हुनाले यहाँका मानिसले पनि ऋतु अनुसार विभिन्न किसिमका खेतीबाली लगाउने, गोड्ने, काट्ने थुपार्ने कामहरू गर्दछन् । ऋतुचक्र अनुसार विभिन्न ऋतुहरूमा आउने पर्वहरूमा पनि गीत गाउने गर्दछन् । यस अध्ययनमा ऋतुचक्र गीत अन्तर्गत श्रम तथा काम गर्दा गाइने गीत र चाडपर्वमा गाइने गीतलाई समावेश गरेर अध्ययन गरिएको छ । यस्तै भाटखोला क्षेत्रमा जेठे, असारे, भदौरे र दाँइजस्ता कर्मगीत गाइन्छ । यसैगरी तीज, भैली, देउसी पर्वमा पर्व गाइने गरेको पाइन्छ । यहाँ तिनै गीतको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

४.२.२.१ श्रमगीत

खेतबारीमा मकै गोड्दा, धान रोप्दा, दाँइ गर्दा वा अरू यस्तै कुनै शारीरिक श्रम गर्दा गाइने गीतलाई श्रमगीत भनिन्छ । जस अन्तर्गत पर्ने गीतको यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

क. जेठेगीत

जेठ महिनामा काम गर्दै गाइने गीत नै जेठे गीत हुन् । भाटखोला क्षेत्रमा जेठ महिनाको प्रचण्ड गर्मीमा खेतबारीमा मकै गोड्दा, बैसीतिर हिँउदे धान-कोदो, धानको बिऊ

गोड्दा जेठे गीत गाइन्छ । खासगरी जेठेगीत महिलाहरूले गाएको सुनिन्छ । समय सजिलैसँग बितोस् भनेर प्रचण्ड गर्मीमा नारीहरूले श्रम गर्दै, पसिना चुहाउँदै यस्ता गीतहरू गाउने गर्दछन् । जेठेगीतको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ,

जेठै र मासका खरी लाग्दा घाम

एकलै गोड्छ्यौ जिरिया है ?

तिमरा ससुरा कहाँ गए नानी ?

केमा काम गर्छन् नि है ।

हामरा ससुरा घरका मालिक

मेलामा लाउँछन् नजर है ।

गीतको भाव

प्रस्तुत गीतमा घरका ससुरा मालिक, सासु बसीबसी खाने, जेठाजु मालिक, जेठानी भान्से भएकोले एकलैले जेठको प्रचण्ड गर्मीमा जिरिया गोड्नु परेको कुरा व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

(गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) १ मा उल्लेख गरिएको छ) ।

ख. असारे गीत

असार महिना मानो खाएर मुरी उब्जाउने महिना मानिन्छ । असार महिना लागेपछि गाउँगाउँमा असारे फूल रातै भएर छपक्कै फुल्छ । त्यसै बेला खेतीपातीको काम सुरु हुन्छ । अनि गीतको रन्को फुट्न थाल्छ । त्यही रन्को असारे गीत हो (पराजुली, २०५८ : २११) । रोपाईको समयमा खेताल्नी र खेतमा आली लगाउने बाउसेका बीच एक आपसमा छ्यापाछ्याप् गर्दै रमाइलो किसिमले असारे गीत गाइन्छ । यसरी असारको महिनामा हलो जोत्ने हली, आली लगाउने बाउसे, रोप्ने रोपाहारहरूले काम गर्दा लाग्ने थकाइलाई भुल्न र वातावरणलाई रमाइलो बनाउन असारे गीत गाउँछन् । यस भाटखोला क्षेत्रमा गाइने असारे गीतको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

असार मासको दबदबे हिलो छि ! मलाई घिन लाग्यो

पातली नानीलाई फरिया किन्दा छ दुई बिस रिन लायो

x xx

x xx

एकै र मुठी जिरीको साग घ्यू तेलमा भानन्
फरिया लगाउने पातली नानी नाम के हो भनन् ?

गीतको भाव

माथिको गीतमा हिलोमा धान रोप्दा गाह्रो भएको, घिन लागेको र परिवारलाई कपडा किन्दा ऋण लागेको पीडालाई जनाइएको छ । त्यस्तै असार महिनामा भाटखोला उर्लेर आएपछि वर्षादिन खान पुग्ने धान रोप्ने र धान हरिलो भरिलो भएपछि गोडमेल गर्ने, सकेसम्म टारी र फाँट भ्याउने, असारको रोपाईंमा दही चिउरा खाँदै भ्याउँकिरी वास बसुन्जेलसम्म भए पनि धान रोपेर सिध्याउने जस्ता कुराहरू व्यक्त गरिएको छ ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. भदौरे गीत

भदौमा धान कोदो गोड्दा महिलाहरूले गाउने गीतलाई भदौरे गीत भनिन्छ । भदौरे गीत विशेष गरेर भदौ महिनामा खेतबारीमा धान, कोदो गोड्दा नारीहरूले एकलै वा सामूहिक रूपमा गाउने गीत हो । काम गर्दा लाग्ने थकाइलाई भुल्न, समयलाई सजिलै पार गर्न र वातावरणलाई रमणीय बनाउन भदौरे गीत गाइन्छ । भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित भदौरे गीतको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

भदौरे महिना मकै र खाउँला

मायालु चेली बसेको ठाँउमा पैताला फेलाउँला

सुनमाया शिरफूल

गीतको भाव

प्रस्तुत गीतमा भदौ महिनामा गोडमेल गर्दा अम्बा टिपी खाने मायालु बसेको ठाँउमा बसेर दुःख कष्ट बिसाउने भाव व्यक्त गरिएको छ । धन पैसा कमाउन काम गर्ने, चिया खाजा खाने त्यस्तै हरिया मकै खाँदै काम गर्ने र मायालुलाई सधैं सम्भररहने जस्ता कुराहरू गीतमा भन्न खोजिएको छ ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

घ. दाँइगीत तथा मंसिरे गीत

मंसिर महिनाको धान काटेपछि परालको दाँइ हाल्दा गाइने गीतलाई नै दाँइगीत भनिन्छ । यो गीत मंसिर महिनामा दाँइको अवसरमा गाइने हुनाले यसलाई मंसिरे गीत पनि भनिन्छ । दाँइ गर्दा गोरु खेदने खेदुवा र काम गर्ने वातावरणलाई रमाइलो बनाउनका लागि सामूहिक रूपमा दाँइगीत गाइन्छ । दाँइ राख्ने काम गर्ने व्यक्तिलाई दधैँरा भन्ने चलन छ । धान बढाइदेऊ भन्दै भाका राखी गीत गाइन्छ । मनका भावना पोखी खुसी हुनुका साथै सबैलाई खुसी बनाउने काम गरिन्छ । धान चुट्दै, गोरु खेदै पराल फ्याँकदै, भारी बाँध्ने जस्ता कार्य गर्दा दाँइ गीत गाइन्छ । उदाहरणका रूपमा एक नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

हो हो दाई माडो , हो हो माडो, हो हो

हो हो दाई काले, हो हो गुरे हो हो

गीतको भाव

प्रस्तुत दाँइगीतमा दाँइ राख्ने दधैँराले धान चुट्दै, गोरु खेदै, पराल फ्याँकतै, धान भर्दै रमाइला तथा ठट्यौला खालका गीत गाएका छन् । काम गर्ने दधैँरालाई घ्यूका चोइली दिने, गोरु खेदनेलाई मुसाको आन्द्रो दिने जस्ता ठट्यौला गीतका साथै भालमाले गोरु खेददै दाइमा धेरै धान भएर वर्षदिन खान पुगोस्, असार र मंसिरको दुःख कष्ट भूलियोस् जस्ता कुराहरू व्यक्त गरिएको छ ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.२.२ पर्वगीत

नेपाल एक सांस्कृतिक विविधताले भरिएको देश हो । यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । यी जातिहरूका आ-आफ्नै परम्परा रीतिरिवाज र चाडपर्वहरू छन् । ती चाडपर्वमा विभिन्न गीत गाइन्छन् । यस्तै भाटखोला गा.वि.स.मा विभिन्न चाडपर्वमा गाइने विभिन्न पर्वगीतका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

क. तीजगीत

प्रत्येक भाद्रशुक्ल तृतीयाको दिन विशेष गरी हिन्दू नारीले मनाउँदै आएको पर्व तीज हो । तीज पर्वमा गाइने गीत नै तीजगीत हुन् । यस क्षेत्रमा बस्ने नारीहरूले विशेष गरी

श्रीकृष्ण जन्माष्टमीको केही दिन अगाडिदेखि तीजभन्दा पछि पर्ने ऋषिपञ्चमीका दिनसम्म तीजगीत गाउने चलन छ ।

गाउँगाउँमा महिलाहरू जम्मा भएर सामूहिक रूपमा मादल र खैंजडी बजाएर तीजगीत गाउँछन् । सासु-बुहारी, ससुरा, देवर-जेठाजु, नन्द-आमाजु आदिका बारेमा गीत गाउने गरिने हुँदा सुन्नेलाई निकै उत्सुकता दिने गर्दछ । गीतका साथै नृत्य पनि गरिने हुँदा समूहमा हेर्ने भीड पनि देखिन्छ । यस क्षेत्रमा सङ्कलन गरिएका तीजगीतको विशेष महत्त्व पनि रहेको छ । तीजका दिन आफ्नो माइतीघर छाडेर पराई घर गएका चेलीलाई माइतीले ल्याई मीठो दरका साथ अन्य मीठा-मीठा खानेकुरा खुवाउने चलन छ । घरका दुःख र वेदना माइत आई साथीसँग गाउनु प्रायः नारी वेदना हुनु यस गीतका प्रमुख विशेषता हुन् । उदाहरणको रूपमा नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

वर्ष दिनका तीजमा दाजु लिन आएका

बाढी र भेलले रोक्यो वरिलै

आठै र वर्षमा यो बाल विधुवा

करिमले हिक्का ठोक्यो वरिलै ॥

x xx

x xx

बाबाले दिएको शिरै लाउने शिरैको शिरफूल

आमाले दिएको छाता वरिलै

वर्षदिनका तीजमा घरमा बस्न परेको

जुनेली भैदेउ रात वरिलै ॥

गीतको भाव

प्रस्तुत पहिलो गीतमा बाल्यकालमा विवाह भएको कुरालाई जनाइएको छ । विवाहको लगत्तै श्रीमान् बितेर गएपछि धेरै दुःख कष्ट भोग्दै एकलै रुँदै बस्नु परेको छ । त्यसैमा पनि तीजमा लिन आउने दाजुलाई बाढीले छेकेर माइत पनि जान नपाएको, जताततैबाट आफू ठगिएको, भावीले सधैं दुःख पाएस् भनेर पठाएकोले जीवनमा दुःखै दुःख भोग्नु परेका जस्ता विलौना माथिको गीतमा व्यक्त गरिएको छ ।

यस्तै प्रस्तुत दोस्रो तीज गीतमा वर्षादिनका तीजमा बाबाले दिएको शिरफूल, आमाले दिएको छाता, दाजुले दिएको गाजल, भाइले दिएको फरिया र बुहारीले दिएको माला लगाएर माइत जान नपाएकी चेलीको विलौना व्यक्त गरिएको छ ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ५ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ख. भैलोगीत

लक्ष्मीपूजाको दिनदेखि भाइटीकाको बिहानसम्म गाइने गीत भैलो गीत हो । यो गीत प्रायः सबै जातिका स्त्रीहरूले गाउँछन् । आजभोलि लोग्ने मानिसले पनि यो गीत गाउने गरेको पाइन्छ । भैलो खेल्ने किशारी, बालिका वा महिलालाई भैलिनी भनिन्छ । खासगरी महिला समूहमा जम्मा भएर प्रत्येकको घरमा गएर भैलो खेल्ने चलन छ । टोलीमा खेल्ने भएकाले जसको राम्रो स्वर छ त्यसैले भट्याउने चलन छ । हैसियत अनुसार दान दिने गरिन्छ । दानमा धान, चामल, रोटी पैसासहित दियो बाली नाड्लामा राखेर दिने चलन छ । खासगरी लक्ष्मी पूजाका दिन भैली खेल्ने चलन छ । गीतका साथै नृत्य पनि हुनु, गीतका बीचमा टुक्का भिक्नु यसका विशेषता हुन् । उदाहरणको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

हे, हरियो गोबरले लिपेको

लक्ष्मीपूजा गरेको

हे, औँसीवारो, गाईतिहारो भैलो ।

गीतको भाव

औँसीदेखि टीकाको दिनसम्म भैली गीत गाइन्छ । प्रस्तुत भैली गीतमा भैलिनीहरूले हरियो गोबरले लिपेको आँगनमा आएर भैली गीत गाएका छन् । आफूहरू त्यसै नआएको बली राजाले पठाएर आएको र धेरै दुःख-कष्ट पाएको हुनाले र अन्यत्र पनि पुगनुपर्ने भएकोले छिट्टै सिधा दिएर बिदा दिएमा खुसी हुने कुराहरू व्यक्त गर्दै अन्तिममा सिधा लिएपछि खुसीले आशीर्वाद दिएको कुरा गीतले व्यक्त गरेको छ ।

यस भैलो गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. देउसी गीत

देउसी गीत पनि भैलो जस्तै तिहारको अवसरमा गाइने पर्वगीत हो । यो गीत भाइटीकाको दिन दिदीबहिनीबाट टीका, माला र मीठा-मीठा व्यञ्जन ग्रहण गरिसकेपछि

टीका लगाएका दाजुभाइ तथा साथीभाइ जम्मा भएर घरघरमा गएर देउसी गीत गाउँदै देउसी खेल्छन् । खैजडी मुजुरा आदिजस्ता वाद्यवादनका साधन बजाउँदै देउसी खेल्ने चलन नेपाली समाजमा देशभित्र मात्र नभई विदेशमा पनि नेपालीहरूले देउसी खेलेको पाइन्छ । भाटखोला क्षेत्रमा गाइने देउसी गीतको नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

ए. फिलीमिली-फिलीमिली	देउसी रे
ए. के को फिलीमिली	देउसी रे
ए. बत्तीको फिलीमिली	देउसी रे

गीतको भाव

प्रस्तुत देउसी गीतमा तिहारमा जताततै फिलीमिली भएको समयमा साथीभाइ मिलेर देउसी खेलिएको छ । देउसीरेहरू धेरै ठाउँमा पुगनुपर्ने भएकाले घरभेटी आमालाई छिटो दक्षिणा दिनु भन्दै अनुरोध गरिरहेका छन् र अन्त्यमा आशीर्वाद दिँदै अर्को साल भेट हुने बाचा गर्दै विदा भएका छन् ।

यस गीतको बाँकी अंशं परिशिष्ट (ख) ७ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.२.३ निष्कर्ष

यस भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित ऋतुचक्रसँग सम्बन्धित (श्रम र पर्व) लोकगीतमा वाद्यवादनका साधनरहित गाइने जेठे, असारे, भदौरे र दाँइ जस्ता गीतहरू पर्दछन् । जेठेगीत जेठको प्रचण्ड गर्मीमा मकै, हिउँदे धान, धान-कोदोको बीउ गोड्दा लाग्ने थकाइलाई बिसर्न र वातावरणलाई रमणीय बनाउन महिलाले गाउँछन् । त्यस्तै असारे गीत असारमा धान रोप्दा हली, बाउसे र रोपाहाहरूले काम गर्दा लाग्ने थकाइलाई भुल्न र वातावरणलाई रमणीय बनाउन असारे गीत गाउँछन् । त्यस्तै भदौमा खेतबारीमा धान, कोदो गोड्दा नारीहरूले एकलै वा सामूहिक रूपमा एकलोपन भुल्न र थकाई मेटाउन भदौरे गीत गाउँछन् भने मंसिरमा दाँइ राख्दा दँधेराहरूले गोरु खेद्दा, धान चुट्दा, पराल फ्याँक्दा आदि कार्यहरूमा धान पराल बढाइदेऊ, सह ल्याइदेऊ भन्दै थकाइलाई भुल्न दाँइ गीत गाउँछन् । हाल यी माथिका कर्म गीतहरू काम गर्दा विविध साधन र प्रविधिको प्रयोगले युवायुवतीहरू विविध कार्यमा व्यस्त हुनु परेकोले लोप हुने अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

त्यस्तै यस क्षेत्रमा प्रचलित पर्वगीतहरूमा खास गरी तीज, भैली, देउसी रहेका छन् । तीजगीतमा माइतमा आएका चेलीले र माइत जान नपाएका चेलीहरूले आफ्ना पीर, व्यथा, मर्म, हेपाई आदिलाई विषयवस्तु बनाएर तीजगीत गाउँछन् । आजभोलि तीजगीतमा नारी तथा पुरुष दुवै सहभागी भएर गाएको देखिन्छ । पहिला-पहिला तीजगीतमा नारीहरूले आफ्ना घर माइतका पीडा व्यक्त गर्थे भने अहिले आएर तीजगीतमा देश विकास र समाज परिवर्तन एवम् सामाजिक विकृतिसँग सम्बन्धित गीतहरू गाइएको पाइन्छ । त्यस्तै भैली गीत औँसीदेखि भाइटीकासम्म महिलाहरूले मनोरञ्जनका साथै विकास निर्माणका कार्यलाई सहयोग माग्न भैली गीत गाउँछन् । त्यस्तै देउसी गीत तिहारमा टीका लगाइ सकेपछि, दाजुभाइ तथा साथीहरू मिलेर मनोरञ्जन गर्न तथा विकास निर्माण गर्नका लागि आर्थिक सङ्कलन गर्न देउसी गीत गाउँछन् । अहिले यी पर्वगीतहरू विद्युतीय उपकरण र विविध प्रविधिको प्रयोगले गर्दा तीज, भैली, देउसी गीत पुरानै ढङ्ग ढाँचामा नभइ फरक ढङ्गले गाउने गर्दछन् । त्यसैले यी गीतलाई जगेर्ना गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

४.२.३ धार्मिक गीत

धार्मिक अनुष्ठान, पूजाआजा, ब्रत, प्रार्थना, भजन कीर्तन, आरती तथा देवीदेवतासँग सम्बन्धित लोकगीतलाई धार्मिक गीत भनिन्छ । धार्मिक गीतहरू कुनै दैनिक रूपमा पनि गाइन्छ । यसमा भजन कीर्तन र आरती गीतहरू गाउने गरेको पाइन्छ । भाटखोलामा प्रचलित गीतलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

क. भजन

भजन-कीर्तन दुवै धार्मिक गीत हुन् । भजन राम कथा तथा कृष्ण कथामा आधारित हुन्छन् । चारपाँच जनादेखि पन्ध्र-बीस जनासम्मको भजन मण्डली हुन्छ । त्यसमा एक जना गुरु हुन्छन् । गुरुले टुक्का भिकेपछि अरूले त्यसलाई छोपेर चर्को-चर्को गाउँछन् । यसरी खैजडी र मुजुराको तालमा गीत गाउने गर्दछन् । भजन-कीर्तनको नमूना यस प्रकार छ ।

भजनका चुड्का

रोटी दिन्छन् दुई ठुन्का

रोटी दिन्छन् दुई ठुन्का ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ग) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ख. कीर्तन

राधे श्याम, राधे श्याम, श्याम श्याम, राधे राधे

राधे कृष्ण, राधे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण राधे राधे ।

X XX

X XX

यो पनि रामको त्यो पनि रामको

सारा संसार रामको म पनि रामको

गीतको भाव

प्रस्तुत माथिल्लो कीर्तनमा पूजा सकेपछि रातभर राधे भगवान्, कृष्ण भगवान् र राम भगवान्लाई पुकारेर आफ्नो मनोकामना पूरा होस् भन्न खाजिएको छ । यस्तै दोस्रो कीर्तनमा यस संसारमा जताततै राम भगवान् छन् र हाम्रा मनमुटुमा पनि राम भगवान् नै छन् । त्यसैले सधैंभर हरिको नाम जपौं, हरिको नाम जप्नाले मनमा पीर पर्दैन, मन स्थिर रहन्छ भन्न खोजिएको छ ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट मा (ग) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. आरती भजन

कुनै विशेष पूजा-आजाका अवसरमा मन्दिर अथवा घरमा धूप-दीप बालेर भगवान्को नाममा गाइने विशेष प्रकारका धार्मिक गीत नै आरती हो । आरती गीत भजनका क्रममा गाइने गरिन्छ, यो बढी मात्रामा शास्त्रीय शैलीको हुन्छ । यसको नमूना तल प्रस्तुत छ ।

ॐ जय जगदीश हरे

प्रभु जय जगदीश हरे

गीतको भाव

प्रस्तुत आरती भजनमा हिन्दी र संस्कृत भाषाको प्रभाव बढी जसो भएको पाइन्छ । विशेष गरी ईश्वरलाई खुसी पार्न र कार्य सफल होस् भनेर आरती भजन गाइएको छ । भाटखोला क्षेत्रमा पूजा तथा धार्मिक कार्यहरूमा यस्ता आरती भजन गाइन्छन् ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ग) ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

घ. निष्कर्ष

यस भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित धार्मिक गीतहरू भजन, कीर्तन र आरती भजन पर्दछन् । यी गीतहरू पूजा, व्रत, धार्मिक कार्य तथा पुराण, महापुराण लगाउँदा धार्मिक कार्य सफल होस् । मनले आँटेको पूरा होस् । भगवान्‌ले सबैलाई रक्षा गरुन्, कुनै पनि अनिष्ट नपरोस् । सुखी सम्पन्न र सौभाग्यशाली जीवन बनोस् । मरेपछि स्वर्गमा बास गर्न पाइयोस् भनेर वाद्यवादनका साधनसहित भजन कीर्तन गीत गाइन्छ । पछिल्लो समय देव-देवीका मन्दिरमा गएर पूजा तथा धार्मिक कार्य गर्दा गाउँघरमा भजन, कीर्तन अलि कम गाइएको पाइन्छ । त्यसैले यसको खोजी गरी जगेर्ना गर्नु आवश्यक छ ।

४.२.४ बाह्रमासे गीत

जुनसुकै अवस्था वा समयमा गाउन सकिने लोकगीतलाई बाह्रमासे गीत भनिन्छ । यसलाई सदाकालिक गीत पनि भन्ने गरिन्छ । यसका लागि निश्चित समय र ऋतुको आवश्यकता पर्दैन । भाटखोला क्षेत्रमा गाइने बाह्रमासे गीत अन्तर्गत भ्याउरे, बालगीत, दोहारी, एकोहोरी मुख्य रूपले प्रचलित छन् । यी गीतहरूको चर्चा तल प्रस्तुत छ ।

क. भ्याउरे गीत

भ्याउरे गीत केटाकेटी वा प्रेमीप्रेमिका आपसी सरसल्लाह बमोजिम कुनै एक ठाउँमा भेट हुन्छन् । त्यस ठाउँलाई बासघर भनिन्छ । बास घरमा तन्नेरी तरुनीहरू जम्मा भएर मायाप्रीतिका भावमा एकोहोरी वा दोहोरी गाउने गरिन्छ । मादल डम्फु, मुरली, बाँसुरी, मुर्चुङ्गा आदिको प्रयोग गरिन्छ । यो गीत मादल नृत्यका साथै प्रेमीप्रेमिका बीच गाइने मनोरञ्जनको अभिव्यक्ति पक्ष हो । जस्तै :

काग कराउँदै घरमुनि आइदेला

घरमुनि आइदेला

हो बैनी चस्को पर्ला मनमा त्यो बेला

चिसापानीमा-चिसापानीमा

सम्भेर नरोए जिन्दगानीमा

सम्भेर नरोए जिन्दगानीमा

गीतको भाव

प्रस्तुत गीतमा प्रेमीप्रेमिका टाढा भएको बेलामा सम्झेर नरुने तर माया सधैं रहने, अचानक मरे पनि सपनीमा भेट हुने र सधैं आफ्नो मायालुको याद गरिरहने कुराहरू व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

यो मायाको मसिनो बोली

कहाँ गइ विसौला म भोलि ?

आँधीमाथि धमिलो पानी

सङ्गो माया लाम् कित जुग जानी ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ख. बालगीत

स-साना केटाकेटीहरूले मनोरञ्जनका लागि गाउने गीतलाई बालगीत भनिन्छ । बालबालिकालाई खुसी तुत्याउनका लागि आमाहरूले र स्वयं बालबालिका सामूहिक रूपमा भेला भएर पनि गाउने गर्दछन् । यसको लागि कुनै वाद्ययन्त्रको आवश्यकता पर्दैन । बालबालिका फुल्याउँदा, सुताउँदा, खुवाउँदा, हिँड्न सिकाउँदा नाच्न सिकाउँदा आदि क्रियाकलाप गराउँदा बालगीत गाइन्छ । उदाहरणका लागि भाटखोला क्षेत्रमा गाइने र पाइने बालगीतका केही नमूना तल उल्लेख गरिएको छ ।

१. ताराबाजी लै लै

२. कुखुरी काँ

३. छोड कुइरो छोड

मामा आए घोडा

बासी भात खाँ

तेरा घरमा चोर पस्यो

माइजू आइन् डोली

पापा ल्याइन् सोली

गीतको भाव

प्रस्तुत बालगीतमा बालबालिकाहरूलाई खुसी पार्न र फकाउनका लागि आमा, बाबा तथा दाजु, दिदीले मामा माइजू आइ मीठा-मीठा खानेकुरा ल्याइदिनुहुन्छ । त्यस्तै म्याउँ म्याउँ विरालो गर्छ, कुखुराको बासी भात विरालाले खाएको, विरालो खोज्दा मुसा मार्न गएको, मुसो खोज्दा दुला भित्र पसेको, दुलो खोज्दा गाईले कुल्चेको, गाई खोज्दा खोलाले बगाएको, खोलो खोज्दा सुकेको कुरा यस गीतमा भन्न खोजिएको छ । त्यस्तै यहाँका

बालबालिकाहरूले खास गरी जेठ, असार, साउन महिनामा यस गा.वि.स.का डाँडापाखालाई कुहिराले छेकिदिन्छ अनि बालबालिकाले रमणीय डाँडापाखा हेर्नका लागि सामूहिक रूपमा कुहिरोलाई छोड् भन्दै माथिको गीत गाउने चलन यस क्षेत्रमा रहेको छ ।

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. दोहोरी गीत

दुई व्यक्त वा दुई समूहका बीचमा गाइने गीत दोहोरी गीत हो । गीतमा साथी साथीहरू बीच सवालजवाफ हुन्छ । यो गीत औपचारिक कार्यक्रम साथै घाँसपात, मेला, पर्व उत्सव र घरमा बसेर जहिले सुकै पनि गाउने गरिन्छ । युवावर्गले विशेष रूपमा माया प्रीतिका विषयलाई दोहोरी गीतमार्फत् व्यक्त गर्ने गर्दछन् । यसमा बाँसुरी, ढोलक, मादलको पनि प्रयोग गरिन्छ । यो गीत सुन्दामा त्यत्ति नै रमाइलो हुन्छ । भाटखोला क्षेत्रमा गाइने दोहोरी गीतको नमूना यसप्रकार छ ।

तिम्लो टाढा मलाई नि टाढा

माछी काँडे डाँडेमा घर सार ।

क) केटा

साथीहरू सबैको माझमा नि

हेर्छु तिम्लो लाजमानी मानी

ख) केटी

यति साह्रै एकोहोरो भएर

माया बस्ला त्यसरी नहेर

गीतको भाव

दोहोरी गीत युवायुवतीले सवालजवाफका साथ गाउने गीत दोहोरी हो । प्रस्तुत दोहोरी गीतमा एक आपसमा भेट हुन नजिकै घरसारी भेटघाटलाई सजिलो बनाउन खोजिएको छ । युवायुवती दुवैले एक अर्कालाई समर्थन गरेको तथा आपसमा मन मिलेको कुराहरू व्यक्त गरेका छन् ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

घ. एकोहोरी गीत

एकोहोरी गीत जुनसुकै उमेरका व्यक्तिले गाउँछन् । गीत वाद्यवादनका साधनसहित पनि गाउन सकिन्छ । वाद्यवादनका साधनरहित पनि गाउन सकिन्छ । आफ्ना मनका भावना व्यक्त गर्न, पीडा दुःखलाई उजागर गर्न, मनोरञ्जन गर्न एकोहोरी गीत गाउन सकिन्छ । मनोरञ्जन प्रदान हुनु, प्रश्नोत्तरको प्रवृत्ति नहुनु, जो कोहीले पनि गाउन सक्नु एकोहोरी गीतका विशेषता हुन् । एकोहोरी गीतको नमूना तल प्रस्तुत छ :

आजभोलि के हुन्छ, हुन्छ

वनमा न्याउली कराउँदा मन रुन्छ

खोली तिरैमा, के लेख्यो भावीले दुःखी शिरैमा ?

गीतको भाव

प्रस्तुत गीतमा एकलै मनका पीडा, व्यथा, निराशा, दुःख, कष्टलाई सम्झदै वन-पाखा, मेलापातमा जाँदा आफ्नो भाग्यमा सुख नलेखेको, दुःख मात्र लेखेको भाव व्यक्त गरिएको छ । यस्तै, कहिल्यै जीवनमा हाँस्ने बोल्ने समय नपाएको, निराशा र छट्पट्टीले जीवनलाई अल्झाई राखेको र सबैलाई खुसी देखेको तर आफु मात्रै दुःखी भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ड. निष्कर्ष

बाह्रमास गाइने गीतलाई बाह्रमासे गीत भनिन्छ । भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित बाह्रमासे गीत अन्तर्गत बढी भ्याउरे, बालगीत, दोहोरी, एकोहोरी मुख्य रूपमा प्रचलित छन् । दोहोरीमा केटा-केटी तथा युवायुवती आफ्नो सल्लाह बमोजिम एक ठाउँमा जम्मा भएर वाद्यवादनका साधनसहित सवाल-जवाफका साथ गाउँछन् । एकोहोरी एकलै वनपाखा, मेलापातमा काम गर्दा, एकलै बस्दा वा कुनै कार्यक्रममा भाग लिँदा आफ्ना मनका भावना दुःख, पीडा, वेदनालाई वाद्यवादनका साधनसहित र साधनरहित गीतमार्फत् व्यक्त गरिन्छ । त्यस्तै बालगीतमा स-साना केटाकेटीलाई खुसी पार्न, आमा, बाबा, दाजु, दिदीले र स्वयं बाबालिका सामूहिक भेला भएर वाद्यवादनका साधनसहित र साधनरहित बालगीत गाएको पाइन्छ । यसरी विभिन्न समय, परिस्थिति र अवस्था अनुरूप विभिन्न प्रकारका

लोकगीत गाएर आफ्नो जीवनमा आनन्दको अनुभूति गर्ने परिपाटीको बाहुल्यता रहेको हुनाले भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्र नेपाली लोकगीतको सन्दर्भमा निकै महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

४.३ भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण

लोकगीत लोक साहित्यकै विशिष्ट पक्ष हो । अन्य विधामा जस्तै लोकगीत पनि शिल्प र भाव पक्षको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । भाटखोला लोकगीतको भाव पक्षमा अन्तर्निहित विविध विषयवस्तुलाई विश्लेषणको अन्य आधारको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । लोकगीतमा देखेको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक सांस्कृतिक पक्षहरू विविध रूपमा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । यसरी लोकगीतमा रस अलङ्कार छन्दजस्ता काव्यतत्त्वको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ ।

लोकजीवनमा व्याप्त हुने कुनै पनि विषयलाई लोकगीतले समेट्न सक्छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतको विषयवस्तुको स्रोत यसै ठाउँको समाज हो । मानिसले जीवनमा गर्ने हरेक क्रियाकलाप र यसैसँग सम्बन्धित अन्य पक्षलाई लोकगायकले गीतका माध्यमले व्यक्त गर्दछन् । गीतअनुसार विषयवस्तुको स्रोत पनि फरक-फरक हुनसक्छ । सांस्कृतिक पर्वमा गाइने गीत र मनोरञ्जनका लागि गाइने गीतमा फरकपन पाइन्छ । भैलो र देउसीजस्ता गीतमा सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ, भ्याउरे ख्याली गीतमा मुख्यरूपमा प्रणयप्रेमको विषयवस्तु हुन्छ । अन्य विषयवस्तुका रूपमा गरिबी, लाहुरे जीवन, अशिक्षा नारी वर्गमाथि गरिने भेदभाव आदि भाव आउँछन् । यसरी यस क्षेत्रका लोकगीतमा सामाजिक जीवनसँग जोडिने विविध पक्षलाई विषयवस्तुका रूपमा लिएर लोकगीतको सिर्जना गरिने हुँदा लोकगीत विश्लेषणका आधारहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

४.३.१ भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सामाजिक अध्ययन

लोकगीत लोक जीवनको उपज हो । कुनै पनि लोकगीतको उत्पादन त्यहीँको समाजबाट नै हुने गर्दछ । लोकगीत लोकका मानिसबाट लोकका लागि लोकमा नै निर्माण हुन्छन् । मानिस एउटा सामाजिक प्राणी भएको हुनाले उसले धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्य मान्यतालाई एकातिर पालना गर्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कातिर सामाजिक, आर्थिक पक्षसँग पनि समायोजन भएर अगाडि बढ्नु पर्ने हुन्छ । यसरी हेर्दा प्राकृतिक विविधता, सामाजिक परम्परा, आर्थिक जीवन, सांस्कृतिक मूल्य मान्यताजस्ता कुरा हाम्रो समाजसँग गाँसिएको

हुनाले तिनै विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेर व्यक्तिले लयका माध्यमबाट लोकगीतको सिर्जना गर्छ । यहाँ सामाजिक पक्षहरूलाई विभिन्न उपशीर्षक दिएर विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.२ सामाजिक एवम् पारिवारिक जीवन चित्रण

वैयक्तिक, पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनका घटना-दुर्घटना, आँसु-हाँसो, सुख-दुःख, आशा-निराशा, सम्पन्नता-विपन्नता जस्ता विविध विषयवस्तुलाई स्वरमा लयबद्ध ढङ्गले लोकगीतमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । हाम्रो समाजमा छोराको विवाहमा दुलही लिन जन्ती गएपछि महिलाहरूले घरमा रत्यौली गीत गाउँछन् । गीत गाउँदा समय धेरै बितेको र घरमा खबर पुगेपछि आफूलाई गाली गर्छन् भन्ने डर मान्दै यस्तो खालको गीत गाउँछन् । जस्तै:

रत्यौलीले भुलुमै पाऱ्यो

घरमा खबर पुगेछ, लौ माऱ्यो

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (क) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

त्यस्तै समाजमा परम्परादेखि चलि आएका बालविवाह, बहुविवाह, अनमेल विवाह, दाइजो प्रथा, लिङ्गभेद, लागुपदार्थ दुर्व्यसनले पारेका असर तथा सासु-बुहारी, पति-पत्नी, बाबुआमा, दाजुभाइ, दिदीबहिनी तिनका व्यवहार र पारिवारिक जीवनमा घट्ने घटनाको वर्णन यहाँका लोकगीतमा जस्ताको त्यस्तै उतारिएका हुन्छन् । यस्तै हाम्रो समाजमा छोरीलाई बालविवाह गरिदिनाले सानै उमेरमा विधवा जीवन बिताउँदाका पीडाहरू तीज गीतमा यसरी व्यक्त गरिएको छ । जस्तै:

वर्षदिनका तीजमा दाजु लिन आएका

बाढी र भेलले छेक्यो बरिलै ॥

आठै र वर्षमा यो बाल विधवा

करिमले हिक्का ठोक्यो बरिलै ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ५ मा उल्लेख गरिएको छ ।

हाम्रो समाजमा घाँस-दाउरा गर्दा र मेलापातको काम गर्दा एकल रूपमा भएपनि युवायुवतीले प्रेम प्रणयका भाव लोकलयमा सुसेलेको पाइन्छ । यस्ता गीतले एकातिर आनन्द प्रदान गरेका हुन्छन् भने अर्कातिर काम गर्दा लाग्ने थकाइको अनुभव पनि नभई समय छिट्टै बितेजस्तै हुन्छ । उदाहरणका रूपमा तलका गीतलाई हेरौं :

आजभोलि के हुन्छ, हुन्छ
वनमा न्याउली कराउँदा मन रुन्छ
खोली तीरैमा
के लेख्यो भावीले दुःखी सिरैमा ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी तीज गीतमा माइती लिन आएका वा लिन नआएका कुरा व्यक्त भएको पाइन्छ । माइतमा चिल्ला खाजा खाएका वा घरमा रुँदै बसेका, राम्रा-राम्रा गहना र कपडाहरू लगाएका वा नयाँ लुगा फेर्न नपाएका जस्ता विविध समस्या व्यक्त गरिएका हुन्छन् । यसका साथै जीवनमा दुःख पाएका कुरा पनि लोकगीतमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यसरी सबै उमेर, वर्ग, लिङ्ग, जातजातिका विविध सामाजिक सन्दर्भ भाटखोलाका लोकगीतमा समेटिएका छन् ।

४.३.३ सांस्कृतिक जीवन चित्रण

सामाजिक परम्परा रहनसहन, विश्वास जीवन मूल्य, सामाजिक मान्यता धारणा आदिको समन्वयात्मक रूपलाई संस्कृति भनिन्छ । प्रत्येक जातिको आफ्नै किसिमको संस्कृति हुन्छ । कसैको संस्कृति धेरैसँग मेल खान्छ, कसैको मेल खाँदैन । परम्परादेखि चलिआएका यस्ता संस्कृतिले लोकगीतमा आफ्नो वर्चस्व कायम राख्दै आएका छन् । यस भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतालाई यहाँका लोकगीतले अभिव्यक्त गरेका छन् । विभिन्न चाडपर्व र सांस्कृतिक कार्मका अवसरमा गीत गाएर स्थानीय जातिहरूले मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । नेपाल एक बहुधार्मिक मुलुक हो । यहाँका मानिसहरूले आ-आफ्नै धर्म मान्ने गर्दछन् । यहाँका मानिसको ईश्वरप्रति आफ्नो आस्था र विश्वास छ । यसैलाई विषयवस्तु बनाएर गीत गाउने गर्दछन् । जस्तै :

ॐ जय जगदीश हरे, प्रभू जय जगदीश हरे ।

प्रभुका चरण उपाशक कति कति पार तरे ।

ॐ जय जगदीश हरे ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ग) ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

दशैंपछि तिहारमा महिलाले भैलो गाउँछन् भने पुरुषहरूले देउसी गाउँछन् । भैली गीतमा घर-आँगन सफा गर्ने, गाई, गोरु, कुकुर, काग, भाइ आदिको पूजा गर्ने तथा

दीर्घायुको कामना गर्ने लोक मान्यता यस क्षेत्रका लोकगीतमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।
उदाहरणका रूपमा तलका हरफहरू हेरौं :

यो घरकी आमै कस्ती छन् ?

चन्द्रमा, सूर्य जस्ती छन् ।

हे औँसीवारो

गाई तिहारो भैलो ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तिहारको टिका लगाएपछि पुरुषहरूले घर-घरमा पुगेर देउसी खेल्ने, आशिक दिने र पैसा लिने गर्दछन् । आजभोलि देउसी खेलेर आर्जन गरेको धन सामाजिक विकासका लागि पनि खर्च गरेको पाइन्छ । हेरौं पुरुषहरूको देउसी गीतः

ए भिलीमिली भिलीमिली देउसी रे

ए के को भिलीमिली देउसी रे

ए बत्तीको भिलीमिली देउसी रे

ए घरभेटी आमा देउसी रे

ए छिटो गर देउसी रे

ए यहाँ मात्रै हेर्ने देउसी रे

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) ७ मा उल्लेख गरिएको छ ।

हाम्रो समाजमा आफु जन्मेको घरलाई चटक्क छोडेर पराई घरमा जानुपर्ने सांस्कृतिक मान्यता छ । यसरी पराई घरमा जाँदा आफ्नो दुलाहालाई नाम भनेरै दुलहीले बोलाउने चलन हाम्रो समाजमा नरहेकोले के साइनो लगाएर बोलाउने भन्ने समस्यामा नवविवाहित दुलही रहेको देखिन्छ । त्यस्तै खालका यस क्षेत्रमा प्रचलित गीतको अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तैः

लामो पराल गुँदरीलाई, छोटो पराल गाईलाई

के भनेर बोलाउने हो ?

जेठाजुको भाइलाई

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (क) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी हाम्रा सांस्कृतिक मूल्य-मान्यतालाई लोक लयमा गाउने परम्परा परापूर्व कालदेखि रहँदै आएको कुरा माथिका हरफले छर्लङ्ग पारेका छन् ।

४.३.४ गीतमा प्रयुक्त लय

लोकगीतको आत्मा वा प्राण नै लय हो । लय बिनाको लोकगीतको कुनै अर्थ हुँदैन । लयलाई भाका पनि भनिन्छ । लोकगीत लयात्मक तथा श्रुतिमधुर हुने भएकोले यसको लोकप्रियता बढ्दो छ । लोकगीतमा तीन प्रकारका लय छन् ।

क. द्रुत लय

ख. मध्य लय

ग. विलम्बित लय

क. द्रुतलय

छिटो-छिटो तरिकाले गाइने लयलाई द्रुतलय भनिन्छ । सामान्यतया दुई चरणका भ्याउरे, रोइला, चुट्का, भजन आदिमा यस लयको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै :

ताराबाजी लैलै

मामा आए घोडा

माइजू आइन् डोली

पापा ल्याइन् सोली

x xx

x xx

कुखुरी काँ

बासी भात खाँ

गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

भजनका चुट्का

रोटी दिन्छन् दुई ठुन्का

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ग) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ख. मध्यलय

धेरै छिटो पनि नगाइने धेरै ढिलो पनि नगाइने लयलाई मध्यलय भनिन्छ । जुन लयमा ठिक्कको तरिकाले गाइने गीतमा मध्यलयको प्रयोग हुन्छ । जसअन्तर्गत सालैजो, एकोहोरी र दोहोरीलगायतका गीत पर्दछन् । जुन गीतमा मध्यलयको प्रयोग पाइन्छ ।

जस्तै :

काग कराउँदै घरमुनि आइदेला

घरमुनि आइदेला

हो बैनी चस्को पर्ला मनमा त्यो बेला

चिसापानीमा, चिसापानीमा

सम्भरेर नरोए जिन्दगानीमा ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

आजभोलि के हुन्छ, हुन्छ

वनमा न्याउली कराउँदा मन रुन्छ

खोली तिरैमा, के लेख्यो भावीले दुःखी शिरैमा ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. बिलम्बित लय

गायक गायिकाले लेग्रो तानेर गाउने लय बिलम्बित लय हो । बिलम्बित लयको गायन प्रक्रिया ढिलो खालको हुन्छ । जेठे, असारे, बाह्रमासे यस लयका गीत हुन । जस्तै :

असार मासको दबदबे हिलो छि ! मलाई घिन लायो

पातली नानीलाई फरिया किन्दा छ बिस रिन लायो ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (ख) २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

गणेशलाई भिक्दा भिक्दै हात मेरो गत्यो है

हात्ती हामलाई दिने छैनौं घोडा हामलाई दिने छैनौं

धेरै देउला मेरा बाबा पाँचै रूपयाँ

हात्ती पनि लैजाउ चेली, घोडा पनि लैजाऊ ।

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (क) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.५ गीतमा प्रयुक्त छन्द

छन्दले वाक्यलाई बाँध्ने काम गर्दछन् । काव्य छन्द बिना सिर्जना गर्न सकिदैन । तर लोकगीतको सिर्जना बिना छन्द पनि गर्न सकिन्छ । छन्दका दृष्टिकोणले हेर्दा यस क्षेत्रका

गीतमा भ्याउरे वा लोकछन्दको प्रयोग बढी पाइन्छ । यस भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा भ्याउरे छन्दको बढी नै प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने ठाडो भाका, तेर्सो भाका, भ्याउरे गीतले भ्याउरे छन्द अँगालेको पाइन्छ । यस छन्दमा गण र मात्राको किटान गरिएको हुँदैन । त्यसैले यसमा सहजता बढी हुने भएकोले भ्याउरे छन्दमा बढी नै गीत रचना भएको पाइन्छ । जस्तै :

काग कराउँदै घरमुनि आइदेला

घरमुनि आइदेला

हो बैनि चस्को पर्ला मनमा त्यो बेला

चिसापानीमा, चिसापानीमा

सम्भेर नरोए जिन्दगानीमा ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

आजभोलि के हुन्छ, हुन्छ

बनमा न्याउली कराउँदा मन रुन्छ

खोली तीरैमा

के लेख्यो भावीले दुःखी सिरैमा ॥

यस गीतको बाँकी अंश परिशिष्ट (घ) ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.६ भाषिक अध्ययन

भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । भाषाको अभावमा गीत बुझिँदैन । बुझ्नका लागि भाषा अनिवार्य हुन्छ । लोकगीतको भाव, विचार तथा सन्देशलाई श्रोतासमक्ष पुऱ्याउन भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । लोकगीतमा लिखित तथा स्तरीय भाषालाई भन्दा लोकभाषा तथा कथ्य भाषालाई बढी प्राथमिकता दिइन्छ । लोकगीतलाई हुर्काउन लोकले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुनाले यसमा लोकभाषा तथा स्थानीय भाषाको प्रधान्यता बढी नै रहेको हुन्छ । लोकगीतमा ठाउँ अनुसारको स्थानीय भाषा र भाषिकाको प्रभाव मुख्य रूपमा देखा पर्दछ ।

भाषाका दृष्टिकोणले हेर्दा यस भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रमुख भाषाका रूपमा नेपाली भाषाकै प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न जातजातिको बसोबास भएकाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने नेपाली भाषामा कता-कता भिन्नता पाइन्छ । लोकगीत लोकसमाजको

अभिव्यक्ति भएकोले गायनमा भाषिक स्तरीयताको ख्याल गरिँदैन । यस क्षेत्रका लोकगीतको कथ्य रूप र लेख्य रूपका उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्थानीय कथ्य रूप	स्तरीय लेख्य रूप
हाम्लाई	हामीलाई
दशै	दश
सातै	सात
पालम्	पालौं
बसम्	बसौं
गुँदरी	गुन्द्री
रामरै	राम्रै
तिमरा	तिम्रा
हामरा	हाम्रा
मेलैमा	मेलामा
जिरीया	जिरी
तिमरी	तिम्री
रिन	ऋण
आजनी	आज पनि
भूमे	भूमि
पूर्वै	पूर्व
लायो	लाग्यो
लाउँछिन्	लगाउँछिन्
लाम्ला	लगाउँला
तिम्ले	तिमीले
हामले	हामीले
आठै	आठ
करिम	कर्म
रैछु	रहेछु
नदिम्	नदिउँ

बारो	बार
आमै	आमा
सयौँ	सय
भेटै	भेट
लक्ष्मी	लक्ष्मी
नाउँमा	नाममा
बैनी	बहिनी
परेनी	परे पनि
मरेनी	मरे पनि
देखम्	देखौँ
लाम्	लगाऔँ
तिम्लाई	तिमीलाई
माछी	माछा
काँडे	काँढा
डाँडैमा	डाँडामा
तिम्रै	तिम्रा
तिरैमा	तिरमा
शिरैमा	शिरमा
कुइरो	कुहिरो

यसरी भाषाका दृष्टिकोणले भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा कम संख्यामा आफ्नै मातृभाषा भएका जाति छन् । त्यो हुँदाहुँदै पनि प्रायः सबै नेपाली मातृभाषा हुनेसँग नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । गुरुङ्गहरूले गाउने नेपाली भाषाको गीतमा उनीहरूको मातृभाषाको प्रभाव नेपाली भाषामा परेको पाइन्छ । उनीहरूले प्रयोग गर्ने नेपाली भाषामा भिन्नता छ । लोकगीत लोक समाजको अभिव्यक्ति भएकाले गायनका क्षेत्रमा भाषिक स्तरीयताको ख्याल गरिदैन । यसरी लोकगीतमा कथ्य भाषाको बढी प्रयोग गरिन्छ । स्तरीय भाषाको प्रयोग गरिदैन ।

४.४ निष्कर्ष

यसरी भाटखोला क्षेत्रका लोकगीतमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्थितिका साथै प्रकृतिको चित्रण राम्ररी भएको पाइन्छ । त्यस्तै नैतिक र व्यङ्ग्य चेतनाका गीतहरू पनि यस क्षेत्रमा गाइन्छन् । लयका दृष्टिले द्रुतलय, मध्यलय र विलम्बित लय प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै लोकगीतमा भ्याउरे लयको अधिक प्रयोग भएको पाइन्छ । भाषिक दृष्टिले हेर्दा विभिन्न जातजातिका भाषा तथा भाषिकाको प्रभाव लोकगीतमा परेको भेटिन्छ । गीतमा उच्च आदरार्थी क्रियापद र सर्वनामको सट्टा सामान्य आदरार्थी क्रियापद र सर्वनामको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

पाँचौं अध्याय

उपसंहार

५.१ .सारांश

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चलमा पर्ने स्याङ्जा जिल्लाको एक गा.वि.स. हो, भाटखोला । यो गा.वि.स.मा ब्राह्मण, क्षत्री, गुरुङ, दमै, कामी, सार्की, घर्ती आदि जातजातिको बसोबास छ । यी सबै जातिका आ-आपनै सामाजिक रहनसहन, भेषभूषा तथा चालचलन छन् । तापनि यहाँका मानिसले एक अर्काका विचार तथा भावनालाई कदर गर्ने हुँदा ईश्वरप्रतिको भावनामा समान आस्था पाइन्छ । यो क्षेत्र धार्मिक सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पर्यटकीय र सामाजिक दृष्टिले उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

भाटखोला गा.वि.स.का लोकगीतको अध्ययन गर्ने क्रममा प्रस्तुत अध्ययनपत्र पाँच अध्याय र चारवटा परिशिष्टमा विभाजन छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययन पत्रको परिचय दिई अध्ययनपत्रलाई चिनाएको छ । दोस्रो अध्यायमा भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रको परिचय र त्यहाँका लोकगीतलाई चिनाइएको छ । तेस्रो अध्यायमा लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय र वर्गीकरण गरिएको छ । चौथो अध्यायमा विभिन्न कोणबाट भाटखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा उपसंहार, निष्कर्ष र सुझाव समावेश गरी परिशिष्टमा भाटखोला क्षेत्रमा गाइने गीतको सङ्कलन गरिएको छ ।

भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन, विश्लेषण र वर्गीकरण गर्ने क्रममा मुख्य आधार गीतको विषयवस्तु, भाषाशैली, लय र छन्दलाई मानेर चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जाति जुन प्रकारका भए पनि उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाशैली सरल, सहज र सरस पाइन्छ । उनीहरूले गाउने लोकगीतमा गीतको लय, ताल र सुर मिलाउनका लागि जनजिब्रोमा भुन्डिएका कथ्य भाषाको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

स्थानीय गायक गायिकाले गाएका लोकलयमा आधारित अभिव्यक्ति नै यहाँका लोकगीत हुन् । यहाका लोकगीत भित्र लोक जीवनको सु:ख-दु:ख, आँसु-हाँसो, माया-प्रेम, हाँसो, ठट्टा र विरह वेदनाको झुन्डिएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रमा गाइने गीत अर्न्तगत जीवन-चक्रसँग सम्बन्धित लोकगीतमा माहल र रत्यौली पर्दछन् । ऋतुचक्रसँग सम्बन्धित लोकगीत (श्रम र पर्व गीत) मा जेठे, असार, भदौरे, दाँड, तीज, भैली र देउसीजस्ता गीतहरू गाइन्छन् । त्यस्तै धार्मिक गीत अर्न्तगत भजन, कीर्तन, आरती भजन जस्ता गीतहरू गाइएको पाइन्छ । बाह्रमासे गीतहरूमा भ्याउरे गीत, बालगीत, दोहोरी गीत, एकोहोरी गीत आदि गाइन्छन् ।

यस क्षेत्रमा बढी नै लोकप्रिय रहेका गीतहरूमा भ्याउरे, एकोहोरी र दोहोरी गीत रहेका छन् । यस क्षेत्रका बालगीतहरूमा बालबालिकाको अबोध चञ्चलता, सरलता र पवित्रता भल्किन्छ । त्यस्तै कर्म गीतहरूमा कर्मशीलताको परिचय पाउन सकिन्छ । जेठे गीतमा नारीको विरह, वेदना र असहाय नारीलाई परिवारबाटसमेत अवहेलना हुनुपर्ने अवस्थाको चित्रण पाउन सकिन्छ । प्रकृतिसँग जुध्दै काम गर्ने कर्मयोगी मानवीय विशेषताहरूलाई उजागर गरिएको छ । त्यसै गरी असार गीतमा भरी, बादल, तथा असिना, पानी, बाढी, पहिरोको प्रवाह नगरी अन्न प्राप्तिको अभिलाशाले सब दुःख-दर्द बिर्सेर बिहानदेखि बेलुकासम्म काम गरी भविष्यप्रतिको आशावादी कर्मयोगी किसानको प्रवृत्ति हाँस्य व्यङ्ग्यको माध्यमबाट खेती गर्दाको दुःख बिर्सनका लागि गाइएको गीतको चित्रण पाइन्छ ।

तीजे गीतमा नारीको व्यथा, वेदना, शोषण दमनबाट मुक्तिको चाहना जस्ता विषयवस्तु अँगालेर तीजको गीत गाइएको पाइन्छ । हिन्दूहरूको महत्त्वपूर्ण चाड तिहारमा गाइने देउसी भैलो गीतहरूले लोक परम्पराको संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । लयका दृष्टिले द्रुतलय, मध्यलय, विलम्बित लय र भ्याउरे छन्द आदिको प्रयोग स्वभाविक रूपमा भएको छ । यस क्षेत्रका गीतहरूलाई हेर्दा एकल, सामूहिक, एकोहोरी, दोहोरी, वाद्यको प्रयोग हुन पनि सक्ने, नहुन पनि सक्ने खालका छन् । कतिपय महिला र पुरुष दुबैले मिलेर गाउने बाह्रमासे गीत, भजन र एकोहोरी दोहोरी सबैले गाउँछन् ।

भाषिक दृष्टिले यस क्षेत्रमा गाइने गीतहरू जस्ताको तस्तै प्रयोग गरिएको छ । समग्रमा यस क्षेत्रका लोकगीतले यहाँका धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्था, जीवनशैली आदिको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । भाटखोला गा.वि.स. क्षेत्रका लोकगीतसँग सम्बन्धित प्रस्तुत अध्ययनपत्रमा यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन र सङ्कलन गरिएको छ ।

यहाँको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक गतिविधिका बारेमा बुझ्न खोज्नेका लागि, भौगोलिक पक्षको जानकारी लिन र अझै यस क्षेत्रको अध्ययन गर्न चाहने भावी पुस्ताको

लागि आधार सामाग्रीको रूपमा प्रयोग भई लोकगीतको संरक्षणमा सहयोग पुग्ने आशा लिइएको छ ।

५.३ सुझाव

भाटखोला गा.वि.स.मा धेरै प्रकारका लोकगीत गाइने हुनाले यसको सविस्तार अध्ययन र विश्लेषण गरी लोकसाहित्यलाई जीवित राख्न अति आवश्यक छ । यस गा.वि.स.मा लोकसाहित्य अन्तर्गत सम्भावित अध्ययनपत्रका लागि निम्न शीर्षकहरू रहेका छन् :

-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित भजन गीतहरूको अध्ययन,
-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित तीज गीतहरूको अध्ययन,
-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित रत्यौली गीतहरूको अध्ययन,
-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित लोककथाहरूको अध्ययन,
-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित उखान टुक्काहरूको अध्ययन,
-) भाटखोला गा.वि.स.मा प्रचलित भ्याउरे गीतहरूको अध्ययन ।

उपर्युक्त शीर्षक भावी अध्ययन र अनुसन्धानका लागि उपयुक्त हुन सक्छन् ।

सन्दर्भ सूची

- अज्ञात, कपिल (२०६७), नेपाली लोक साहित्य प्रवृत्ति र अन्वेषण, काठमाडौं : शब्दार्थ प्रकाशन ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद (२०५५), लोकसाहित्य सिद्धान्त विश्लेषण, विराटनगर : पुस्तक प्रतिष्ठान ।
- गौतम, असफल (२०७२), 'लोक साहित्य र सेतीको लहर लोक कथाको अध्ययन', यात्रा (वर्ष ६, अङ्क ६) पृ.३०२-३०७ ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), हाम्रो लोकसंस्कृति, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- थापा, धर्मराज (२०१६), मेरो नेपाल भ्रमण, पोखरा : लेखक स्वयम् (२०२०), हाम्रो लोकगीत, काठमाडौं : रेडियो नेपाल ।
..... (२०२१), नेपाली लोकगीत र नाच, भानु १, पृ.४२ ।
..... (२०३०), गण्डकीको सुसेली, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे (२०४१), नेपाली लोक साहित्यको विवेचना, काठमाडौं :
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- न्यौपाने, कुसुमाकर (२०४४), पैँखोले लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण,
काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र अप्रकाशित ।
- पन्त, कालीभक्त (२०२८), हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, काठमाडौं : सिर्जना प्रिन्टर्स
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), नेपाली लोक साहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बस्नेत, इन्दिरा (२०७१), फापरथुम गा.वि.स. र सेतीदोभान गा.वि.स.मा प्रचलित
लोकगीतको अध्ययन, पोखरा : अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर अध्ययनपत्र,
पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।
- बास्तोला, गोविन्द (२०७१) हेमजा गाउँ विकास समितिमा प्रचलित गन्धर्व गीतहरूको
अध्ययन, पोखरा : अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर अध्ययनपत्र, पृथ्वीनारायण
क्याम्पस ।
- लोहनी, लक्ष्मण (२०१३), रोदीघर, काठमाडौं
- शर्मा वसन्त (२०५७), नेपाली शब्दसागर, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार ।
- सुवेदी चोलादेवी (२०७१) फेदीखोला गा.वि.स. क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन,
वर्गीकरण र अध्ययन, पोखरा : अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर अध्ययनपत्र,
पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।